

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

aem.az

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 0.543

Cild: 2 Sayı: 6

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

Impact Factor: 0.543

Volume: 2 Issue: 6

**Bakı – Baku
2022**

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

On 01.03.2021, the journal was
included in the register
of Press publications of the
Ministry of Justice of the
Azerbaijan Republic
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

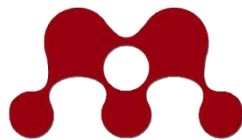
Editorial address:
Az1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
tedqiqat1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

MENDELEY

CiteFactor
Academic Scientific Journals

© Jurnalda çap olunan materialardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and editor-in-Chief:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Arzu İsgəndərzadə
arzuferecli.isgenderzadeh@gmail.com

Assistant editor:
Arzu Iskenderzade
arzuferecli.isgenderzadeh@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV / Azerbaijani language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA / Humanitar və ictimai elmlər
Prof. Dr. Şahla SƏMƏDOVA / Humanitar və ictimai elmlər
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA / Təbiət elmləri
Dr. Fuad RZAYEV / Təbiət elmləri
Dr. Əli ZALOV / Təbiət elmləri
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV / Təbiət elmləri
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Dəqiq elmlər
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri

Editors in scientific fields

Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA / Humanities and social sciences
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA / Humanities and social sciences
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA / Nature sciences
Dr. Fuad RZAYEV / Nature sciences
Dr. Ali ZALOV / Nature sciences
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV / Nature sciences
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV / Exact sciences
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV / Technical sciences

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti/ Monqolustan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti/ Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Şahla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti/ Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristeteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elza ALİŞOVA, Girne American Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnöz SATTOROVA, ÖREA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tedqiqat institutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Unversiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL STAFF

Humanities and social sciences section

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden Kajibek, Kazakh Language Academy/ Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Ugunbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University/ Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences / Uzbekistan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences section

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M. Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. İlham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M. Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. İbadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Cattle-breeding Scientific research institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences section

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A. Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan State University of Architecture and Construction / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/7-10>

Nüsrət Kamal oğlu İbrahimov

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu

doktorant

ibrahimov.nusret9623@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Dünya ölkələrinin inkişafının kökündən dəyişməsinə səbəb olan başlıca amil rəqəmsal texnologiyaların formalaşmasıdır. Belə ki, XXI əsrdə inkişaf etmiş ölkələrin 4-cü sənaye inqilabına qədəm qoyması nəticəsində istehsal prosesində struktur dəyişikliyi baş vermişdir. Rəqəmsal yeniliklər dövrümüzün ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası da cari vəziyyətdə 4-cü sənaye inqilabına keçid dövrünü yaşayır. Rəqəmsallaşmanın ölkəmizə təsiri son illərdə daha da artmışdır. Bu sahədə ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafı istiqamətində bir sıra yeni layihələr işlənilib hazırlanmış və icra edilmişdir.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, sənaye inqilabı, elektron hökumət, internet, texnoloji inkişaf

Nusrat Kamal Ibrahimov

Analysis of the current situation of digital economy development in the Republic of Azerbaijan

Abstract

The main factor that has radically changed the development of the world is the formation of digital technologies. Thus, as a result of the entry of developed countries into the 4th industrial revolution in the XXI century, structural changes have taken place in the production process. Digital innovations have become an integral part of our time. In the current situation, the Republic of Azerbaijan is also experiencing a period of transition to the 4th industrial revolution. The impact of digitalization on our country has increased in recent years. In this area, a number of new projects have been developed and implemented for the sustainable economic development of the country.

Key words: digitalization, industrial revolution, e-government, internet, technological development

Giriş

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən formalaşmağa başlamış rəqəmsal dalğalar gözlənilməz dərəcədə böyüyərək müasir sivilisasiyanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Zamanla meydana çıxan texnoloji yeniliklər həm cəmiyyət üçün yeni imkanlar yaradan yeni məşğulluq sahələrinin formalaşmasına səbəb olur, həm də ciddi çağırışlar və risklər yaradır.

Rəqəmsallaşmanın təsir dairəsini statistik məlumatlardan da görmək mümkündür. Belə ki, 2022-ci ilin yanvar ayının göstəricilərinə əsasən dünya əhalisinin 67.1%-i mobil telefon istifadəçisi, 62.5%-i internet istifadəçisi, 58.4%-i isə aktiv sosial media istifadəçisi olub (1). Son 1 il ərzində bu sahələrdə müvafiq olaraq 1.8%, 4% və 10.1% artımın müşahidə edilməsi rəqəmsallaşmanın aktual mövzu olmasının bariz nümunəsidir.

Rəqəmsallaşmanın təsir dərəcəsi dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq qeyri-bərabər şəkildə paylanmışdır. XXI əsrdən etibarən inkişaf etmiş ölkələrin ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial mühitindəki yeniliklərin əldə olunması 4-cü Sənaye İnqilabının formalaşmasının təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikası da hal-hazırda IV sənaye inqilabına keçid dövrünü yaşayır. Son onillikdə ölkədə rəqəmsal mühiti formalaşdırmaq üçün bir çox yeni layihələr hazırlanmışdır. Buna nümunə olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin

inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (2), “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” (3), ASAN xidmət, “Dost” şəbəkəsi, əksər sahələrdə dövlət fəaliyyətinin elektronlaşdırılması və İKT-nin inkişafına dair “Strateji Yol” xəritəsini (4) vurğulamaq olar.

Bu sahədə həyata keçirilən layihələrin əsas hədəfi idarəetmə strukturunda şəffaflığın təmin olunması, rəqəmsal infrastrukturun əhatə dairəsini genişləndirilməsi, rəqəmsal ödənişlərə üstünlük verilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə investisiyaların cəlb olunması, vətəndaşların dövlət xidmətlərindən istifadəsinin sadələşdirilməsindən ibarətdir.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq İKT-nin əhatə dairəsi genişlənməmişdir. Hal-hazırda telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları, elektron hökumət və bulud texnologiyaları sahələrində mühim addımlar atılır.

Dövrün rəqəmsal mühitinə uyğunlaşmaq, rəqəmsallaşdırılmanın və innovasiyaların tətbiqi dairəsinin artırılması, radiospektr idarəçiliyini, rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafını, sağlam və şəffaf rəqabət mühitinin formalaşdırılmasını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi - Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi olaraq dəyişdirilmişdir (5).

Magistral şəbəkə infrastrukturuna nəzər yetirdikdə Azərbaycanın qapalı ölkə olması, həmçinin Atlantik, Sakit okeanlardan keçən sualtı fiber-optik sistemlərdən xeyli dərəcədə uzaqda yerləşməsinə vurğulamaq olar. Eyni zamanda global şəbəkələrlə birləşən Qara və Aralıq dənizlərində magistral şəbəkələr mövcuddur ki, Azərbaycanın bu şəbəkəyə qoşulması üçün yerüstü fiber-optik kabel şəbəkə infrastrukturunun yaradılmasına ehtiyac duyulur.

Bu istiqamətdə görülən tədbirlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının regionun rəqəmsal mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində “Azertelecom” şirkəti tərəfindən “Azerbaijan Dijital Hub” (2018-ci il) layihəsinin hazırlanmasını qeyd etmək olar (6).

Layihənin icrası üçün 3 əsas hədəf nəzərdə tutulmuşdur:

- Avropa və Asiya arasında Azərbaycanın vasitəçiliyi ilə “Rəqəmsal İpək Yolu”-nun yaradılması;
- Rəqəmsal ekosistemin yaradılması;
- Bakının dünyanın böyük rəqəmsal mərkəzlərindən birinə çevrilməsi üçün xarici şirkətlərin

“Azerbaijan Dijital Hub” layihəsinə cəlb edilməsi.

XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda rəqəmsal sahədə baş verən yeniliklərdən biri də “Elektron hökumət” layihəsinin hazırlanması olmuşdu. Bu layihə İKT-in inkişafı aspektində Milli Strategiyaya (2003-2012) əsasən həyata keçirilmişdir. Layihənin əsas məqsədi idarəçilik mexanizmində səmərəliliyin artırılması, dövlət orqanları ilə vətəndaş arasında əlaqələrin sadələşdirilməsi, şəffaflığa nəzarətin artırılması, ictimai qərarların qəbulunda vətəndaş rəyinin nəzərə alınmasından ibarətdir. Göstərilən elektron xidmətlərdə xüsusilə, “Bir pəncərə” prinsipinin tətbiqini də vurğulamaq lazımdır.

Beləliklə, “Elektron Hökumət” layihəsi:

Dövlət üçün – həm idarəetmə strukturunun səmərəliliyin artırılmasına, həm də büdcə xərclərinə olan qənaətin azaldılmasına;

Vətəndaş üçün – Vətəndaş dövlət münasibətində xidmətin çevikliyinin artırılmasına;

Özəl sektor üçün – Dövlətlə əlaqələrin sadələşdirilməsi, xərclərin azaldılması, xarici bazara çıxışın rahatlığı, rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasında İKT sektoruna olan əlçatanlıq səviyyəsi əhali sayına nəzərən yuxarı səviyyədə qiymətləndirilir. Belə ki, aşağıdakı cədvəldə bu sahədə olan mühim göstəricilərin statistikasını qeyd olunmuşdur:

Telefon rabitəsi / İllər üzrə	2018	2019	2020
Sabit şəbəkə telefonlarının sayı (min nömrə)	1 462,4	1 499,9	1 485,7
Mobil telefon abunəçilərinin sayı (min abunəçi)	10 339,7	10 750,3	10 344,3
İnternet abunəçilərinin sayı	706 209	897 229	1 159 897
Radiotelefon aparatlarının sayı (ədədlə)	5	4	0

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı (07.10.2021-ci il)

Cədvəldən də görüldüyü kimi (7) üçüncü və dördüncü nəsillə mobil rabitə xidmətləri (müvafiq olaraq 3G və 4G) olan mobil telefonlar və internetdən istifadə artıqca radiotelefon aparatlarına olan tələbat hədsiz dərəcədə azalaraq 2020-ci ildə sıfır səviyyəsinə düşmüşdür.

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin (8) və Dünya Bankının (9) göstəricilərinə əsasən hər 100 nəfərə dünya üzrə 102, o cümlədən, Türkiyədə 97, Gürcüstanda 129, Qazaxıstanda 151, Rusiya Federasiyasında 162, Azərbaycanda isə 106 telefon abunəçisi olmuşdur. Bu statistik məlumatda qeyd olunduğu kimi istifadəçilərin sayı ümumi əhali sayından çox olması rəqəmsallaşmanın inkişafının bariz nümunəsidir.

Azərbaycanda 40-a yaxın internet provayderləri mövcuddur. 3G və 4G mobil texnologiyaları abunəçiləri genişzolaqlı internet xidməti ilə təmin edir. Bu əsnada əsas hədəf olaraq şəhər və rayon ərazilərindəki rəqəmsal fərqliliyi minimum səviyyəyə endirmək nəzərdə tutulmuşdur.

Həmçinin, bu fərqliliyin aradan qaldırılması üçün Kənd təsərrüfatının inkişafına dair məlumatlar Strateji Yol Xəritəsində özünü göstərir. Belə ki, burada kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə rəqəmsallaşmanın iki əsas istiqamətinə yer verilmişdir (10).

Bunlardan birincisinə “Made in Azerbaijan” brendinin formalaşması üçün yeni məhsul tanıtımının və istehsalçılarla bağlı məlumatların yaradılmış onlayn platformalarda doldurulması aid edilir. İkinci istiqamət isə kənd təsərrüfatındakı sahibkarların dövlət orqanları ilə mütəmadi əlaqələrin yaradılması üçün elektron xidmətlərin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Kənd təsərrüfatı sahəsində kiçik və orta müəssisələrin səmərəliliyinin artırılması üçün göstərilən rəqəmsal xidmətlər aşağıdakı komponentlərə bölünür:

- Kənd təsərrüfatında intensivliyin artırılmasında “Rəqəmsal əkinçilik” üçün mövcud məlumatların (hava şəraiti, torpağın münbitlik dərəcəsi, zərərvericilərlə mübarizə üsulu, ictimai xidmətlər və s) onlayn platformada müvafiq sahəyə əlavə edilməsi;

- Kənd təsərrüfatında elektron kommersiya və ticarətin tətbiqi, məhsul və xidmətlərin veb və ya mobil telefonlar vasitəsilə onlayn platformada nümayiş edilməsi;

- Kənd təsərrüfatında rəqəmsal davamlılığın yaradılması üçün elektron maarifləndirmə üsulunun tətbiq edilməsi;

Elektron kommersiya sahəsinə diqqət yetirdikdə ölkədə 2017-ci il göstəricisinə əsasən əhəlinin 5 %-i onlayn platformadan istifadə etmişdir. Azərbaycanda bu göstəricinin dünya üzrə orta göstəricidən (24 %) ciddi surətdə aşağı olmasını görmək olar (11). COVID-19 pandemiyası səbəbindən Azərbaycanda ənənəvi kommersiya fəaliyyətində yaranan məhdudiyətlər elektron-kommersiya fəaliyyətinin inkişafına şərait yaratmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə internetə çıxışı olan müəssisələrin sayı 12,676-ı keçmiş, internetdən istifadə etmiş işçilərin sayı isə 232,113 nəfər olmuşdur (12).

Nəticə

Rəqəmsallaşmanın inkişafı iqtisadiyyatı köklü sürətdə dəyişdirmişdir. 4-cü Sənaye İnqilabının təsirləri demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikasının İKT sektoruna olan diqqəti sayəsində müəyyən yeniliklər gətirilmiş, müxtəlif genişmiqyaslı layihələrin icra edilmişdir. Lakin, bunlara baxmayaraq əksər sahələrdə hələ də boşluqlar çoxdur. Həm dövlət tərəfindən, həm də iri korporativ müəssisələr tərəfindən iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması istiqamətindəki investisiyalara baxmayaraq İKT sektoru sənaye sahəsinin cəmi 7%-ni təşkil edir. Şəhər və rayonlar arasında rəqəmsal savadlılıq dərəcəsinin fərqli olması mövcud əlaqələri zəiflətməklə iş mühitində müəyyən məhdudiyətlər yaradır. Nəticə olaraq, informasiya texnologiyaları gözlənilən səviyyədə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması üzrə kifayət qədər effektiv deyil.

Bununla yanaşı müsbət tərəfləri də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycanda ASAN xidmət mərkəzlərinin yaradılması əhali ilə dövlət əlaqələrinin son dərəcədə sadələşdirilməsi ilə nəticələnmişdir. Hazırda demək olar ki, bütün qurumlara elektron çıxış təmin edilmişdir. Yaradılmış “Elektron hökumət” portalı vasitəsilə 450 elektron xidmət mövcuddur.

Təsərrüfat subyektləri arasında texnologiya yönümlü olan fəaliyyətlər resurslardan biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid edərək yeni biznes modellərinin formalaşmasını təsir edir. Bu fonda kiçik və orta sahibkarlığı dəstəkləmək üçün bir sıra proqramlar işləyib hazırlanır.

Məlum olduğu kimi e-ticarət böyüyərək rəqəmsallaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsinə dönüşmüşdür. Azərbaycanda elektron ticarətdən istifadə ürekaçan səviyyədə deyil. İstehlakçılarn hüquqlarını qoruyan elektron kommərşiya platformaları haqqında qanunlar müvafiq ekosistemin inkişafını tələb edir.

Dövlətin rəqəmsal xidmətlərinin şaxələndirilməsi zamanı bir sıra problemlərlə üzləşmək mümkündür. Bu problemləri aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər silsiləsinə aşağıdakılar aid edilir: telekommunikasiya sektoru üçün tənizmlənən mühitin təşviq olunması, genişzolaqlı planın köməyilə özəl sektorun inkişafının təmin olunması; kibertəhlükəsizlik də daxil olmaqla elektron hökumət infrastrukturunun yaradılması; elektron ödənişlərin inkişafı və onlayn ödənişlərin asanlaşdırılması; sənədlərin rəqəmsallaşdırılması və standartlaşdırılması, ictimaiyyətin inkişafı naminə rəqəmsal savadlılığın təşviqi.

Ədəbiyyat

1. Qlobal rəqəmsal hesabat, 2022. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>
2. <http://www.e-qanun.az/framework/33717>
3. <http://www.e-qanun.az/framework/40164>
4. Telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016. <https://president.az/az/articles/view/22382>
5. Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiyalar və rabitə sahəsində idarəetmənin təkdirilməsi. <https://president.az/az/articles/view/53407>
6. “Azerbaijan Digital Hub” layihəsinin əsas hədəfləri. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/azertelecom-azerbaycanin-regional-reqemsal-merkeze-cevrilmesi-ucun-azerbaijan-digital-hub-proqramini-icra-edir-161556>
7. Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycanda telekommunikasiya və poçt” statistikas, 2021. <https://www.stat.gov.az/source/communication/>
8. Dövlət Statistika Komitəsinin İKT sektoruna dair məlumatı, 2021. https://www.stat.gov.az/source/information_society/?lang=en
9. <https://data.worldbank.org/indicator/IT.CEL.SETS.P2?end=2020&start=2020&view=bar>
10. Azərbaycan Respublikasında Kənd Təsərrüfatı Məhsullarının İstehsalı və Emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016.
11. Qlobal Findeks Məlumat Bazası, 2017. <https://globalfindex.worldbank.org/>
12. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı, 2022. Azərbaycanda ticarət. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

Rəyçi: i.ü.f.d. Rüşət Əfəndiyev

Göndərilib: 29.04.2022

Qəbul edilib: 01.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/11-15>

Elşən Fəxrəddin oğlu Cəfərli
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant
elsenceferli9@gmail.com

BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ NƏQLİYYAT-LOGİSTİKASININ ROLU

Xülasə

Məqalədə ciddi və böyük gələcəyi proqnozlaşdırılan beynəlxalq nəqliyyat logistikası təhlil edilir. Daşımanın dominant “intermodallığı” anlayışı qeyd olunur.

Logistika anlayışının çox şaxəliliyi aydınlaşdırılıb. Dəniz, quru və dəmir yolu logistika mərkəzləri haqda məlumatlar qeyd olunub. Bilindiyi kimi logistikanın ÜDM -yə təsiri bilinməsi vacib olan məsələlərdən biridir. Eyni zamanda beynəlxalq ticarətin artmasında təsiri var. Buna görə də məqalədə logistikanın ümumi daxili məhlusa təsiri, beynəlxalq ticarətin artmasına təsiri, logistika mərkəzləri vasitəsilə əlavə dəyər yaratmağı haqda araşdırma aparılıb.

Açar sözlər: *logistika sistemləri, nəqliyyat logistikası, intermodallıq, dəniz nəqliyyatı, beynəlxalq ticarət*

Elshan Fakhraddin Jafarli

The role of transportation logistics in international economic relations

Abstract

The article analyzes international transport logistics, which is serious and has a great future. The concept of dominant "intermodality" of transportation is noted.

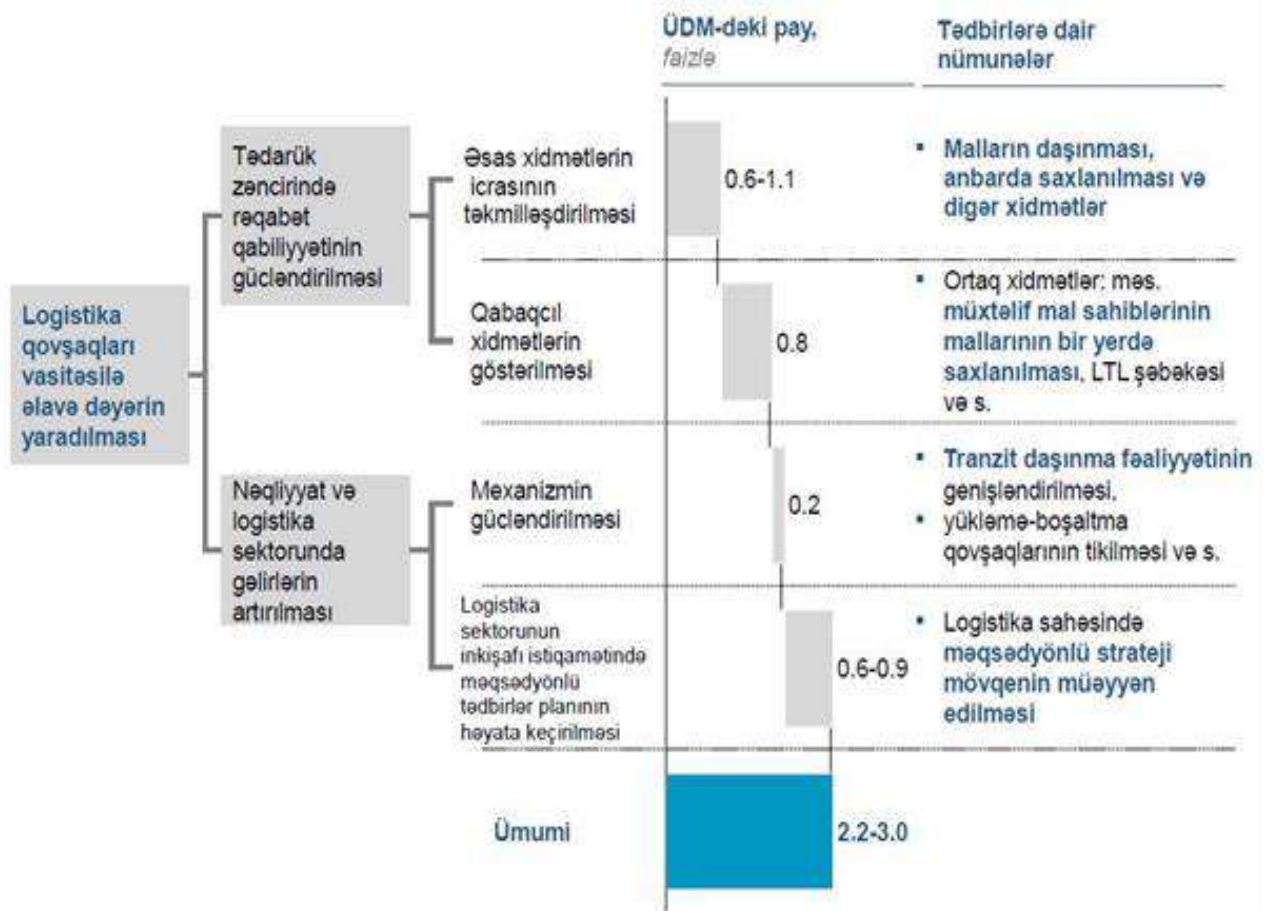
The diversity of the concept of logistics has been clarified. Information on sea, land and rail logistics centers is mentioned. As it is known, the impact of logistics on GDP is one of the important issues. At the same time, it has an impact on the growth of international trade. Therefore, the article examines the impact of logistics on GDP, the impact on the growth of international trade, the creation of added value through logistics centers.

Key words: *logistics systems, transport logistics, intermodality, maritime transport, international trade*

Giriş

Sürətlə qloballaşan dünyada logistika və ticarət əsas sənaye sahələrinə birbaşa xarici investisiyaların artırılması üçün imkanlar təqdim edərək, iqtisadi inkişafın mühüm hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Hesablamalar göstərir ki, yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat və logistika sistemi ÜDM-i birbaşa 3 faiz artırabilir (Şəkil 1) (9).

Şəkil 1. Logistika və ticarət sahəsinin ÜDM-dəki payının artırılması istiqamətləri

Üç əsas ticarət tendensiyası əlavə dəyərə xüsusi diqqət yetirməklə cari qlobal tendensiyaları idarə edir (Alekseyeva, 2008:126).

Birincisi, makroiqtisadi amillər beynəlxalq ticarətin artmasına müsbət təsir göstərir. Açıq bazarlara və azad ticarətə əsaslanan inkişaf son iki onillikdə iqtisadi artımın əsas vasitəsi olmuşdur. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) çərçivəsində ticarətin asanlaşdırılması üçün qlobal razılaşmalarla dəstəklənən islahatlar bu sahələrdə inkişafı sürətləndirdi. Nəticədə ticarət qlobal ÜDM-dən daha sürətlə artdı. Dünya Bankının Milli İqtisadi Məlumatlarına və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) Milli İqtisadi Hesabatına əsasən, 1995-ci ildə mal və xidmətlərin ixracı qlobal ÜDM-in 22%-ni (1975-ci ildə 16,5%) təşkil etmişdir. 2015-ci ildə 29,5% artıb (iqtisadi böhrandan təsirlənmiş). Bu artımın digər əsas sürücüsü inkişaf etməkdə olan bazarlarda artan orta sinifdir. Araşdırmalara görə, ev təsərrüfatlarının gəliri 5000 dollardan çox olan insanların ümumi sayı 2015-ci ildəki 1,45 milyardan 2005-ci ildə 550 milyona yüksəlib (Alekseyeva,2008,134) . İkincisi, sənaye və şirkət səviyyəli amillər də istehsal əlaqələrinin coğrafi paylanmasını yaxşılaşdırır. Ümumiyyətlə, şirkətləri beynəlxalq əməliyyatlarını genişləndirməyə sövq edən iki amil var. Beləliklə, inkişaf etməkdə olan bazarlarda böyümə imkanlarından istifadə etmək üçün yeni coğrafi bölgələrə köçdükdə ucuz istehsal da mümkündür.

Fürsətlərdən istifadə etmək üçün istehsal əməliyyatlarını genişləndirmək lazımdır. Bu tendensiyalar qlobal dəyər zəncirlərinin inkişafı və şaquli ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ilə gücləndirilir. Əsas sahələrə daha çox diqqət yetirməklə, aralıq və ya hazır məhsulların outsorsinqi biznes üçün adi bir təcrübəyə çevrilir.

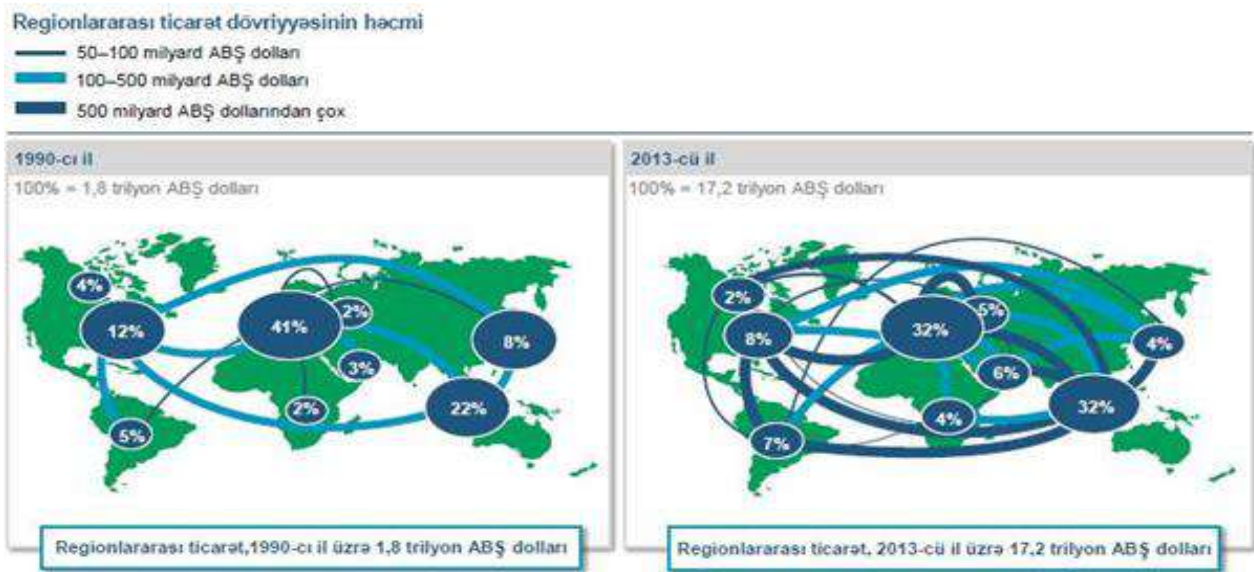
Üçüncüsü, bəzi stimullaşdırıcı mexanizmlərin inkişafı makro və mikro səviyyələri dəstəkləyir. Şübhəsiz ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (bundan sonra İKT) inkişafını bu baxımdan əsas amillərdən biri hesab etmək olar. Beynəlxalq ticarətin əhatə etdiyi xidmətlərin həcmi və miqyasının kəskin artması qlobal dəyər zəncirlərinin formalaşmasına təkan verdi (Alekseyeva, 2008:142).

Digər mexanizm, yuxarıda ÜTT nümunəsində izah edildiyi kimi, beynəlxalq ticarəti asanlaşdırıcı tənzimləyici və məsləhət orqanlarının sayını artırmaqdır. Bu qurumlar beynəlxalq ticarətin qaydalarını

müəyyən edir və qlobal tarif və qeyri-tarif maneələrini azaldan ikitərəfli sazişləri asanlaşdırır. Üçüncüsü, nəqliyyat sisteminin texniki imkanlarının təkmilləşdirilməsi oldu. Konteyner daşımaları kimi əhəmiyyətli inkişaf əlavə tələbatın ödənilməsi zərurəti ilə əlaqədar ticarətin sürətli böyüməsinə səbəb oldu. Nəhayət, ticarətin maliyyələşdirilməsinin inkişafı və yeni maliyyə alətlərinin inkişafı da ticarətin genişlənməsinə kömək etdi (Karxova, 2004:207).

Bu üç amilin təsiri altında qlobal ticarətin artması dəniz daşımalarının kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əmtəə Məlumat Bazasının məlumatına görə, regionlararası ticarət 1990-cı ildəki 1,8 trilyon dollardan 2013-cü ildə 17,2 trilyon dollara yüksəlib, bunun 70 faizi dəniz yolu ilə həyata keçirilib (Şəkil 2). Bu artımın əsas sürücüsü Çin və Hindistan kimi Asiyada dəniz ticarətini gücləndirən ölkələrdə istehsal və istehlakın artmasıdır.

Şəkil 2. Dünya ölkələrində ticarət əlaqələrinin güclənməsi və dövriyyənin artması

Dünyanın bir çox ölkəsi dəniz ticarəti imkanlarından yararlanmaq üçün liman qovşaqlarının tikintisinə sərmayə qoyur. Tipik olaraq, bu cür qovşaqların rəqabət qabiliyyəti üç amillə müəyyən edilir:

Birincisi, qovşaq vasitəsilə liman əməliyyatlarının səmərəliliyi ən müasir təcrübələri qəbul edir. Eyni zamanda, əməliyyatların təkmilləşdirilməsi, qiymətlərin optimallaşdırılması və yeni informasiya texnologiyaları sistemlərinə investisiya qoyuluşu liman əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

İkincisi, ölkənin ucqar bölgələri ilə əlaqələri təmin etmək və inkişaf etdirmək vacibdir. Nəticədə, ölkənin mərkəzləri ilə ucqar ərazilər arasında əlaqələr çox vaxt dəmir yollarına, iri yük maşınlarına investisiyalar və liman ərazilərində sənaye klasterlərinin yaradılması hesabına qurulur. Bu əlaqələr marketinq və əməliyyatlarda “sinergiyaya” nail olmaq üçün ətraf limanlarla əməkdaşlıq vasitəsilə daha da gücləndirilir (Guzenko, 2013:184).

Üçüncüsü, limanlarda əlavə dəyərli xidmətlərin olması ticarət fəaliyyətini artırır.

Bu üç amilin inkişafı ilə dünyanın bir çox qlobal və regional liman mərkəzləri standart halına gəldi və ən yaxşı təcrübə kimi qəbul edildi. Cabbar Əli, Hamburq, Sinqapur, Antverpen, Rotterdam, Tanjer, Aralıq dənizi və Monreal limanlarını misal göstərmək olar. Bu limanların bəziləri və digərləri ucqar ərazilərlə əlaqələri gücləndirmək və əlavə dəyərli xidmətlər göstərmək üçün azad ticarət zonası modelini qəbul ediblər. Çünki azad ticarət zonasında ixracçı sektorlarda fəaliyyət göstərən özəl şirkətlər və sərmayədarlar məqsədyönlü xidmətlərdən və təşviqlərdən yararlanma bilirlər.

Beynəlxalq ticarətin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəniz nəqliyyatının inkişafı ilə birlikdə dəmir yolu nəqliyyatı da artmışdır. Bu artım kontekstində qlobal dəmir yolu qovşaqlarının inkişafına iki əsas proses təsir etmişdir. Bir tərəfdən, multimodal nəqliyyat getdikcə daha vacib bir nəqliyyat növünə çevrildi və liman mərkəzlərinin inkişafı ilə dəmir yolu nəqliyyatı ənənəvi dəmir yolu nəqliyyatını üstələyib. Məsələn, 2000-ci illərdə AI-də dəmir yolu nəqliyyatının illik artım tempi 2,6%, dəmir yolu

nəqliyyatının illik artım tempi isə 1,2% olmuşdur. Qlobal ticarət axınlarında konteyner trafikinin sabit artımı və liman operatorları və yerli hökumətlər tərəfindən limana giriş və terminal imkanlarını yaxşılaşdırmaq üçün əhəmiyyətli investisiyalar bu prosesi daha da sürətləndirdi (Guzenko,2013:186).

Dünyanın bir çox ölkələri dəniz, quru və dəmir yolu logistika mərkəzləri vasitəsilə əlavə dəyər yaradaraq yuxarıdakı iqtisadi faydaları reallaşdırmağa çalışırlar. Ən yaxşı dünya təcrübələrinə görə, logistika mərkəzləri vasitəsilə əlavə dəyər yaratmağın üç əsas uğur amili var:

Birincisi, infrastruktur və xidmətlər dəyər yaratmaq üçün bərabər şəkildə inkişaf etməlidir, çünki seçilmiş təchizat zəncirində inkişafı tarazlaşdırmaq daha səmərəlidir. Buna görə də, infraquruculuq həddindən artıq önəm verilməsi ticarət üçün lazım olan xidmətlərin təchizatında çatışmazlıqlara gətirib çıxara bilər, artımı məhdudlaşdırma bilər. Digər tərəfdən, xidmətlərə həddindən artıq diqqət kifayət qədər infraquruculuq səbəb ola bilər (Zimin, 2011:161).

İkincisi, aydın strategiya və diqqətli planlaşdırma logistika mərkəzinə sərmayə qoyarkən mühüm amillərdir. Potensial və gəlirliliyin qeyri-dəqiq təxminləri əməliyyatların başlanmasında və sürətləndirilməsində problemlər yarada bilər. Nəzərə alsaq ki, yüksək potensiala malik mərkəzlərin tikintisi xeyli investisiya tələb edir, nəzərə almaq lazımdır ki, əvvəlcədən müvafiq risklərin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Bu mənada diqqətli planlaşdırma və ətraflı texniki-iqtisadi əsaslandırma vacibdir (Zimin, 2011:172).

Üçüncüsü, bütün təchizat zənciri özəl sektorun iştirakı olmadan logistika mərkəzinin tikintisi prosesini optimallaşdırma bilər. Buna görə də şirkət səviyyəsində qeyri-kamil planlaşdırma və optimallaşdırma logistika mərkəzlərinin tikintisində səmərəliliyin aşağı olmasına səbəb olacaqdır. Təchizat zəncirində logistikanı lazımi şəkildə optimallaşdırma bilən və ya bunu etmək üçün bazar qüvvələrinə malik olan üçüncü tərəflər kimi güclü logistik şirkətlərin ümumiyyətlə çatışmazlığı mövcuddur. Dövlət tərəfindən idarə olunan təchizat zəncirinin komponentlərinin, o cümlədən gömrük və birbaşa xarici investisiyaların mövcudluğu logistika sistemlərinin yaradılmasına və inkişafına təsir edən amillərdən biridir (Zimin, 2011:185).

Logistika və ticarət sahəsində qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün uzunmüddətli perspektivdə logistika əməliyyatı və idarə edilməsi sahəsində qabaqcıl texnologiya infraquruculuq yaradılacaq və istifadəyə veriləcək. O, xüsusi yük növləri və nəqliyyat marşrutunun xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif mənbələrdən məlumat toplayan və daxil edən mərkəzi məlumat bazasına əsaslanan intellektual sistem vasitəsilə ölkədə müxtəlif yük əməliyyatlarını səmərəli və səmərəli şəkildə qiymətləndirəcək, təhlil edəcək və daha yaxşı idarə edəcək. Logistika sektorunda rəqəmsal əməliyyat modellərinin genişləndirilməsi səmərəli anbar və paylama xidmətlərini, eləcə də aşağı tonajlı yük logistikasını daha da təkmilləşdirəcək. Bu yolla, fərdi logistik tərəfdaşlar birlikdə anbar və nəqliyyat əməliyyatlarını optimallaşdırma biləcəklər (Gadzhinsky, 2013:348).

Qeyd etmək vacibdir ki, strateji yol xəritəsində müəyyən edilmiş strateji məqsədlər və prioritetlər beynəlxalq ticarəti əhatə edir. Yerli logistika infraquruculuq və xidmətləri də ölkədə iqtisadi artımı sürətləndirmək və əhatə dairəsini genişləndirmək üçün vacibdir. Yerli logistika sektorunun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranarsa, yeni plan hökumət planının icrası ilə bağlı digər təşəbbüslər vasitəsilə həyata keçiriləcək.

Nəticə

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələri nəqliyyat-logistikasız düşünmək mümkün deyil. Beləki nəqliyyat-logistika sistemi olmadan iqtisadi əlaqələri düşünmək mümkünsüzdür. Yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat və logistika sistemi ÜDM-i birbaşa 3 faiz artırma bilər. makroiqtisadi amillər beynəlxalq ticarətin artmasına müsbət təsir göstərir. Açıq bazarlara və azad ticarətə əsaslanan inkişaf son iki onillikdə iqtisadi artımın əsas vasitəsi olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Alekseyeva, L.D. (2008), Logistika sisteminin davamlı fəaliyyətinin və inkişafının təmin edilməsi. Diss. cand. iqtisadiyyat Elmlər. Sankt-Peterburq.
2. Artamonova, E.N., Bespeçnaya A.A. (2016) Nəqliyyat logistikasının problemləri haqqında / Elmi konfransın bülleteni, , No 7-2 (11). Elm və təhsilin nəzəri və tətbiqi məsələləri.
3. Guzenko, N.V. (2013), Dəmir yolu nəqliyyatında yük operatorları üçün logistik xidmətlərin şaxələndirilmiş inkişafı. Diss. cand. iqtisadiyyat Elmlər. Rostov-na-Donu.

4. Zimin, V.A. (2011), Logistika infrastrukturunun inkişafı. Diss. cand. iqtisadiyyat Elmlər. Moskva.
5. Karxova, S.A.(2004), Regional nəqliyyat və logistika sisteminin formalaşması. Diss. cand. iqtisadiyyat Elmlər. İrkutsk.
6. Lukinykh, V.F. (2011), Çoxsəviyyəli regional logistika sisteminin idarə olunması nəzəriyyəsi və metodologiyası. Diss. Dr Econ. Elmlər. Sankt-Peterburq.
7. Bepalov, R.S. (2008), Nəqliyyat logistikası. Effektiv çatdırılma sisteminin qurulması üçün ən son texnologiyalar / R.S. Bepalov. Moskva: Vershina
8. Gadzhinsky, A.M. (2013), Logistika: "İqtisadiyyat" hazırlığı istiqamətində ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / Moskva
9. mida.gov.az Logistika və ticarətin inkişafına dair strateji yol xəritəsi

Rəyçi: i.e.f.d. Təbriz Yadigarov

Göndərilib: 01.05.2022

Qəbul edilib: 02.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/16-20>

Semral Bilal oğlu İbadov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
semralibadov@yandex.com

TƏCAVÜZKARIN TƏSLİM EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-HÜQUQİ VƏ PRAKTİKİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalə təcavüzkarın təslim edilməsinin nəzəri-hüquqi və praktiki aspektlərinə dair elmi-nəzəri müddəalar, presedent hüququ, beynəlxalq cinayət ədliyyəsi təsisatlarının təsis sənədləri, habelə beynəlxalq təşkilatların ümumi strategiyası əsasında hazırlanmışdır. Bununla yanaşı, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində törədilən beynəlxalq cinayətlərə, o cümlədən təcavüz cinayətinin törədilməsində təqsirli bilinən şəxslərin təslim edilməsi məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *təcavüz, təcavüzkar, təcavüzkarın təslim edilməsi, beynəlxalq cinayət tribunalları və məhkəmələri, hybrid məhkəmələr, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü*

Semral Bilal İbadov

Theoretical-legal and practical aspects of the surrender of the aggressor

Abstract

The article is based on scientific and theoretical provisions on the theoretical, legal and practical aspects of the surrender of the aggressor, case law, the constitutional documents of international criminal justice institutions, as well as the general strategy of international organizations. At the same time, international crimes committed as a result of Armenia's aggression against Azerbaijan, including the extradition of persons accused of aggression, were touched upon.

Key words: *aggression, aggressor, extradition of the aggressor, international criminal tribunals and courts, hybrid courts, Armenian aggression against Azerbaijan*

Giriş

Müasir dövrdə beynəlxalq hüquqpozmanın ən ictimai təhlükəsi sayılan təcavüz cinayətini törətmiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir.

Belə ki, BMT Baş Assambleyasının 1974-cü il tarixli “Təcavüzün tərfi haqqında” 3314 nömrəli Qətnaməsinin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, təcavüz dedikdə, bir dövlət tərəfindən digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı, yaxud BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan istənilən digər şəkildə silahlı gücün istifadəsi başa düşülür. Bundan əlavə, Qətnamənin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, aşağıdakı aktlardan biri təcavüz hesab olunur:

- a) Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisinə soxulması və ya basqın etməsi, yaxud hər hansı hərbi işğal;
- b) Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya onun ərazisinə qarşı hər hansı silah tətbiq etməsi;
- c) Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması;
- d) Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, yaxud dəniz və hava donanmasına basqın etməsi;
- e) Bir dövlətin, başqa bir dövlətin ərazisində onunla razılaşma əsasında yerləşən silahlı qüvvələrinin bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi, habelə həmin silahlı qüvvələrin bu razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi;
- f) Dövlətin öz ərazisini, həmin ərazini üçüncü bir dövlətə qarşı təcavüz aktı törətmək üçün istifadə edən başqa bir dövlətin sərəncamına verməsi;

g) Bir dövlət tərəfindən və ya həmin dövlətin adından başqa bir dövlətə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirən silahlı bəndələrin, qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin və ya müzdluların göndərilməsi (Stone, 1977:225-226).

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-dövlət subyektlərinin genişmiqyaslı hücumları, habelə nüvə, kimyəvi və bioloji silahların tətbiqi ilə bağlı hücumların təcavüzə daxil edilməsi ilə bağlı müddəə daxil edilməmişdir (Lupu, 2012: 93).

Qeyd etmək lazımdır ki, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 1998-ci ildə qəbul olunan və 2002-ci ildə qüvvəyə minən Statutunun 8 *bis* maddəsi isə sözügedən cinayətin anlayışı ilə bağlı məsələyə iki aspektdən yanaşmışdır. Bunlardan birincisi “təcavüz cinayəti” adlanmaqla, dövlətin siyasi və ya hərbi hərəkəti, habelə öz xarakteri, ağırlığı və miqyasına görə BMT Nizamnaməsinin açıq-aşkar pozuntusunu ifadə edən təcavüz aktı üzərində effektiv nəzarəti yerinə yetirmək, yaxud belə fəaliyyəti yönəltmək statusuna malik olan şəxs tərəfindən həmin əməlin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması, həyata keçirilməsi başa düşülür. Statutda ikinci aspekt isə “təcavüz aktı”nın anlayışının müəyyən olunmasıdır ki, bu da bir dövlət tərəfindən digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı, yaxud BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan istənilən digər şəkildə silahlı gücün istifadəsini nəzərdə tutur. Statutda müəyyən olunan “təcavüz aktı”nın səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, müharibə elan edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, BMT-nin 1974-cü il Qətnaməsində təcavüz kimi təsvif olunan əlamətlərdən birinin törədilməsi məhz təcavüz aktını meydana gətirir. Digər tərəfdən, Statutun tələblərinə uyğun olaraq, təcavüz aktı təcavüz cinayəti ilə bilavasitə bağlılığa malikdir (Tochilovsky, 2022: 318-319).

Müharibə cinayətlərinin obyektivi qismində isə beynəlxalq humanitar hüquq normaları ilə müəyyən olunmuş müharibənin aparılması qaydaları çıxış edir. Əsas obyektlə yanaşı müharibə cinayətlərinin ayrı-ayrı növlərində əlavə obyektlər də ziyan çəkməkdədir. Müharibə cinayətlərindən zərər çəkən əlavə obyektlər sırasında insanların sağlamlığı, təhlükəsizliyi, həyatı, mülkiyyətə olan hüquqları, ətraf mühitin qorunması, müəyyən növ təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi, insanların ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s. mövcuddur (Crawford, 2020: 25).

Müharibə cinayətlərinin obyektiv cəhəti hərəkət və ya hərəkətsizlikdə ehtiva olunur. Hərəkətsizliklə törədilən müharibə cinayətlərinə hərbi əsir, yaxud digər mühafizə olunan şəxsləri ədalətli və normal mühakimə icraatı ilə təmin etməyə yaxud əsir götürülmüş yaralı şəxslərin sağlamlığı və ya əzab çəkməməsi üçün hər hansı tədbir görməmə kimi hüquqazidd əməlləri nümunə gətirmək olar. Girovgötürümə, mülki əhaliyə və yaxud bilavasitə hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən ayrı-ayrı şəxslərə qəsdən hücum etmə, mülki obyektlərə, yəni hərbi zərurətlə əlaqəli olmayan obyektlərə qəsdən hücum etmə və s. əməllər isə konkret əməli hərəkətlərin edilməsi nəticəsində törədilir (Atilano, 2020: 58).

Müharibə cinayətlərinin ancaq qəsdən törədilməsi cinayətin subyektinin məsuliyyətə cəlb olunmasına səbəb olur. Bu cinayətlərin subyektivi, əsasən, ümumi xarakterlidir, lakin xüsusi subyekt tərəfindən də müharibə cinayətlərinin törədilməsi mümkündür. Belə olan halda xüsusi subyekt qismində müharibə qanunları ilə əlaqəli əməllər vermək səlahiyyətinə malik vəzifəli şəxslər çıxış edir. Bu və ya digər formada müharibə qanunlarının və adətlərinin pozulması haqqında qanunlar təkcə hərbi qulluqçular tərəfindən deyil, həm də ölkənin siyasi rəhbərliyi tərəfindən verilə bilər. Lakin Nürnberq, Tokio və Haaqa tribunal və məhkəmələrinin qərarlarında və digər sənədlərində təsdiq olunmuşdur ki, müharibə və silahlı münaqişələr dövründə aparıcı rol məhz hərbi komandanlıq nümayəndələrinin üzərinə düşür. Bu isə idarəçiliyin mərkəzləşdirilməsi, vahid komandanlıq və hərbi intizamla əlaqələndirilir (Lupu, 2012: 219).

Ermənilərin 2020-ci ildə və ondan öncəki dövrlərdə törətdikləri beynəlxalq cinayətlərə görə xüsusi beynəlxalq məhkəmə təsisatının formalaşdırılması üçün ilk növbədə bu cinayətlərin qlobal miqyasda məhz bəşəriyyət əleyhinə cinayət olmasını əsaslandıraraq siyasi tendensiyanı ortaya qoymaq və məhz buna beynəlxalq ictimaiyyəti inandırmaq lazımdır. Məsələn, biz 2007-ci ildə Livanda yaradılan xüsusi məhkəmənin təyinatına diqqət yetirsək görərik ki, bu məhkəmənin predmeti yalnız 2005-ci ildə Livanın sabiq Baş nazirinin qətlə yetirilməsi ilə bağlı mühakimə məsələlərini əhatə edir (The Special Tribunal for Lebanon, 2014: 35-37). Yəni, hər hansı bir siyasi xadimin qətlinin bu qədər “siyasiləşməsi” fonunda xüsusi məhkəmə yaradılması “zərurəti” ilə 613 nəfər şəxsin qətlininin törədildiyi, 8 ailənin tamamilə məhv edildiyi, 487 nəfərin ağır fiziki xəsarətlər aldığı, 1275 nəfərin əsir götürüldüyü, habelə 150 nəfərin

itkin düşdüyü Xocalı soyqırımına görə ad hoc Tribunalının və ya digər xüsusi məhkəmə mexanizminin (hibrid məhkəmənin) yaradılmaması müqayisəolunmazdır.

Ümumiyyətlə beynəlxalq praktikada hibrid (qarışıq) yurisdiksiyalı tribunal qismində fəaliyyət göstərən məhkəmə təcrübəsinə də istinad edilməsini Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü, 2020-ci il erməni cinayətləri, xüsusilə Xocalı soyqırımını kontekstində faydalı hesab edirik. Çünki, bu zaman törədilmə müddətindən asılı olmayaraq, beynəlxalq cinayətlərə görə qarışıq məhkəmə mexanizminin tətbiqi aktual olacaq. Qeyd edək ki, hibrid məhkəmələr ad hoc məhkəmələrindən fərqləndirilməlidir. Hibrid (qarışıq) məhkəmələr mahiyyətcə beynəlxalq cinayət mühakimə orqanları olub, onların fəaliyyət və yurisdiksiya qaydaları beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının birgə tətbiqinə əsaslanır. Bu məhkəmələrin yurisdiksiya predmetini isə biri-biri ilə əlaqəli olan və eyni coğrafi regionda baş vermiş beynəlxalq cinayətlər təşkil edir. Precedent olaraq yuxarıda geniş bəhs etdiyimiz Kamboca Hökuməti ilə BMT arasında 2003-cü ildə imzalanmış və 2004-cü ildə qüvvəyə minmiş Müqavilə əsasında yaradılmış Fövqəladə Məhkəmə Palatalarını xüsusi vurğulaya bilərik (The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia, 2016: 89). Qeyd olunduğu kimi, bu Palataların əsas məqsədi 1975-1979-cu illərdə qırmızı kxmerlərin hakimiyyəti dönməndə törədilmiş soyqırım cinayəti də daxil olmaqla bir sıra hərbi və insanlıq əleyhinə cinayətlərin mühakimə edilməsindən ibarət olmuşdur. Qeyd edək ki, hibrid məhkəmə mexanizminin bir sıra üstünlükləri vardır. Birincisi, hibrid məhkəmələrin təşkili və ya milli məhkəmələrin beynəlxalq hüquqi status əldə etməsi beynəlxalq cinayət mühakimə icraatında yeni və unikal mexanizmdir. İkincisi hibrid məhkəmələrdə hakimlər həm beynəlxalq səviyyəli, həm də milli məhkəmələrin hakimlərindən təşkil olunur ki, bu da işin daha səmərəli və yerli şərait, habelə milli qanunvericilik nəzərə alınaraq aparılması imkanlarını artırmış olur. Üçüncüsü, bu mexanizm işin daha sürətli, effektiv həyata keçirilməsini, habelə qərarların daha çevik qəbul olunmasını şərtləndirir.

Ermənilərin 2020-ci ildə və ondan öncəki dövrlərdə törətdikləri beynəlxalq cinayətlərə görə effektiv mühakimə ilə bağlı fəaliyyətin praktik-hüquqi müstəviyə keçirilməsi üçün hansı addımlar atılmalıdır?

Birincisi, Ermənistan tərəfindən törədilən bu cinayət hərəkətləri Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident Zati-aliləri cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınmalı, hadisələrə düzgün siyasi qiymət verilməli və cinayət məsuliyyəti məsələsi olduqca kəskin şəkildə qoyulmalıdır (11). Çünki, törədilən beynəlxalq cinayətlər, o cümlədən soyqırımlar millətimizə qarşı siyasi cəhətdən bəraət qazandırılması mümkün olmayan cinayətlərdir. Bu prosesin uğurlu sonluğu üçün hazırda həm siyasi şərait, həm də konkret təşəbbüslər mövcuddur.

İkincisi, bu beynəlxalq cinayətlərə görə universal yurisdiksiya əsasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi mühüm məsələdir. Bunun üçün prokurorluq orqanlarında həm təcavüzkar müharibənin başlanılması, aparılması, soyqırım cinayətləri və digər beynəlxalq cinayətlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Hərbi Məhkəməsində və ya razılaşıdırılmış qaydada istənilən dövlətin məhkəməsində proses başlamaq mümkündür. Eyni zamanda, soyqırım, müharibə cinayətləri və təcavüz elementlərinin olduğu tarixi sənədlər, foto, audio və video faktların təkcə Azərbaycan KİV-də deyil, həmçinin dünya informasiya məkanında dərc edilməsi və yayımlanması davamlı olmalıdır.

Üçüncüsü, həmin faktların 1948-ci il “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Beynəlxalq Konvensiyanın, 1949-cu il “Müharibə qurbanlarının beynəlxalq müdafiəsi haqqında” Cenevrə Konvensiyasının (IV Konvensiya), 1998-ci il Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun və onlarla beynəlxalq müqavilə müddəalarını pozduğu və cinayətlərin subyektlərinin məhz erməni etnik qrupuna məxsus şəxslər və ya Ermənistan rəsmiləri olduğu iddia edilərək, törədilən cinayət hərəkətlərinin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmənin əyani sübutu və soyqırımın törədilməsini özündə ehtiva edən zəruri niyyət olduğu xüsusi olaraq bəyan olunmalıdır.

Dördüncüsü, 44 günlük müharibə zamanı baş verən digər cinayətlərlə bağlı ad hoc Hərbi Tribunalın və ya hibrid yurisdiksiyalı məhkəmənin yaradılmasını zərərçəkən tərəf olaraq tələb etməliyik. Xüsusi Beynəlxalq Hərbi Tribunalın yaradılması ona görə zəruridir ki, Ermənistan dövlət, erməni hərbi cinayətkarlar isə fərd olaraq, törədilən bütün beynəlxalq kiminaların (deportasiya, təcavüz, soyqırım, terror, müharibə cinayətləri, işgəncə, etnik təmizləmə, qanunsuz olaraq işğal olunmuş ərazilərə əhali köçürülməsi və orada arxeoloji qazıntıların aparılması, mədəni və tarixi abidələrin məhv edilməsi, atəşkəs haqqında müqavilə müddəalarının pozulması və s.) təşkilatçısı, sifarişçisi, yardımçısı və icraçısı kimi çıxış etmişlər və edirlər.

Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzü nəticəsində təcavüzkarın əməlinin hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi də müəyyən rola malikdir. Belə ki, bu cür qərarların beynəlxalq hüquqi cəhətdən araşdırılması bir neçə mühüm səbəbə görə zəruri hesab edilir:

1) Avropa Şurası müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminə əhəmiyyətli təsir edə bilən beynəlxalq hüquq subyektidir;

2) Azərbaycan Respublikası 2001-ci ilin yanvar ayının 25-dən bu təşkilatın tamhüquqlu üzvüdür;

3) İslam Əməkdaşlıq Təşkilatından sonra yeganə qurumdur ki, Ermənistanı beynəlxalq hüquq subyekti kimi öz qətnaməsində təcavüzkar adlandırmışdır;

4) Ermənistanın da Avropa Şurasının üzvü olmasını nəzərə alaraq qurum daxilində təcavüzkara təsir etmə mexanizmləri qismən mövcuddur (Məcidli, 2022:281).

Məhkəmənin “*Çıraqov və başqaları Ermənistanı qarşı*” işi (2015) üzrə çıxartdığı qərarında Ermənistanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda “effektiv nəzarətə” malik olduğunu vurğulanırdı. Bu isə o deməkdir ki, işğal altında saxladığı dövrdə Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda baş verən bütün hüquq pozuntularına görə məsuliyyəti məhz Ermənistan daşıyır. Məhkəmə müəyyən etdi ki, dövlətin yurisdiksiya səlahiyyətləri ilk növbədə ərazi üzrə məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı olsa da, Konvensiyanın 1-ci maddəsi mənasında yurisdiksiya anlayışı Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin dövlət ərazisi ilə məhdudlaşmır, dövlətin məsuliyyəti onun hakimiyyət orqanlarının hərəkətləri və hərəkətsizliyinin onun ərazisindən kənar nəticə verməsi səbəbindən ortaya çıxma bilər (12).

“*Fətullayev Azərbaycana qarşı*” işi üzrə çıxartdığı qərarında (2010) isə Xocalıda törədilən cinayətlərə hüquqi qiymət verərək, şəhərə zorla müdaxilə edən və daxil olan qüvvələrin hərəkətlərini “müharibə cinayətləri və ya insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib elementlərini özündə ehtiva edə bilən xüsusilə ağırlığı ilə seçilən hərəkətlər” qismində tövsif etmişdir. Qərarın 87-ci bəndində qeyd edilmişdir ki, “müstəqil mənbələrdən alınan məlumatlardan göründüyü kimi, 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalının ələ keçirilməsi zamanı şəhərə hücum edən Ermənistan döyüşçüləri tərəfindən ələ keçirilən şəhərdən qaçmağa cəhd göstərən azərbaycanlı etnik mənşəli yüzlərlə mülki şəxs öldürüldü, yaralandı və ya girov götürüldü”. Beləliklə, Məhkəmə baş verən hadisələrin cinayət kimi tövsif olunmasına və bundan irəli gələn məsuliyyətin mövcudluğuna dair heç bir şübhənin qalmadığı qənaətinə gəlmişdir (Əliyev Ə, 2018: 92).

Nəticə

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə ölkəmizin müraciətinin mümkünlüyü məsələsinə gəldikdə, Azərbaycan Roma Statutuna tərəf deyildir. Buna baxmayaraq, Roma Statutunun 13-cü maddəsinə əsasən, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müraciətinə əsasən, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Roma Statutuna üzv olmayan dövlətlər üzərində öz yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər. Bu cür müraciət BMT-nin üzvü olan hər bir dövlətlə bağlı edilə bilər. Hazırkı halda müharibə cinayətlərinin Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış əraziləri daxilində törədilməsi məhkəmənin öz yurisdiksiyasını həyata keçirə bilməsi üçün əsas ola bilər. Əlavə olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, Roma Statutuna üzv olmayan dövlətlər də məhkəmənin yurisdiksiyasını xüsusi hallarda qəbul edə bilər. Buna nümunə olaraq, *Darfur məsələsini göstərmək olar*. Bu da o deməkdir ki, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycana qarşı törədilmiş müharibə cinayətlərinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində araşdırılması həm təcrübi, həm də nəzəri baxımdan mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Atilano, T. (2020), International Criminal Law in Mexico: National Legislation, State Practice and Effective Implementation. The Hague: Springer.
2. Crawford, E. Pert A., (2020), International Humanitarian Law. Second Edition. New-York: Cambridge University Press.
3. Əliyev, Ə. (2018), Azərbaycan beynəlxalq cinayətlərin hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı: “Nurlar”
4. Qlotova, S. (2017), Perestuplenie aqresii: nekotorie pravovie problemi opredelenie v Nyurnberqskom Ustave i Rimskom Statute Mejdunarodnoqo uqolovnoqo suda. Moskva: Moskovskiy jurnal mejdunarodnoqo prava.
5. Lupu, A. (2012), Mejdunarodnoe uqolovnoe pravo. Ucebnoe posobie. Moskva: İ Pri

6. Məcidli, S. (2022), Erməni cinayətləri beynəlxalq və milli məhkəmələr kontekstində. Bakı: "Nurlar"
7. Stone, J. (1977), Hopes and Loopholes in the 1974 Definition of Aggression // The American Journal of International Law.
8. The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia: (2016), Assessing Their Contribution to International Criminal Law (International Criminal Justice Series, 6). 1st Edition. London: T.M.C. Asser Press.
9. The Special Tribunal for Lebanon: Law and Practice (2014), (Oxford Monographs in International Humanitarian & Criminal Law). 1st Edition. Oxford: Oxford University Press.
10. Tochilovsky, V. (2022), The Law and Jurisprudence of the International Criminal Tribunals and Courts: Procedure, Evidence and Human Rights Aspects. Third Edition. Cambridge: Eleven International Publishing.
11. <https://president.az/az/articles/view/32057>
12. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-155353%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-155353%22]})

Rəyçi: h.ü.f.d. Həcər Qasımova

Göndərilib: 03.05.2022

Qəbul edilib: 05.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/21-24>**Səfər Sərdar oğlu Rəfiyev**

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

magistrant

safarrafiyev@gmail.com

AZƏRBAYCANDA SOSIAL TURİZMİN VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAFI

Xülasə

Bu məqalədə yaş, məşğulluq, turistlərin sosial tərkibinin genişlənməsi, əhalinin təhsil, mədəniyyət, estetik tələbləri, sosial-demografik amillər, cəmiyyətdə maddi və mənəvi ehtiyacların nisbəti, urbanizasiya və s. Azərbaycanda sosial turizmin inkişaf istiqamətinə təsir göstərilməsi araşdırılmışdır. Tədqiqat işində sosial turizmin müasir vəziyyətinin tədqiqi və Azərbaycanda sosial turizmin iştirakçıları ilə bağlı fəaliyyətin təhlil edilməsi tədqiqat işinin əsas məqsədlərindən hesab edilir. Tədqiqatın nəticəsində sağlamlıq turizminin canlanması, sanatoriya-kurort biznesinin inkişafı və əhəmiyyətinin sosial turizmə töhfə verəcəyi izah edilmişdir. Sosial turizm sistemində turizm xidmətlərinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində qarşıya çıxan problemlər tədqiq edilmişdir. Bu sahədə dövlətin gördüyü işlər və gələcək inkişaf perspektivləri diqqətə çatdırılmışdır. Bütün kateqoriyalardan olan istehlakçılar üçün turizm xidmətlərinin əlçatanlığının təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması tədqiqat işinin arşdırılması zamanı qarşıya qoyulan hədəflərdəndir.

Tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş məlumatlar Azərbaycanın turizm sənayesi şirkətləri əlil turistlərə diqqət yetirməli, bu kateqoriyadan olan vətəndaşların səyahəti və istirahəti üçün rahat şəraitin yaradılması nəticəsində gələcəkdə perspektiv istifadə üçün geniş imkanlar verəcəkdir.

Açar sözlər: *social turizm, kurort-sanatoriya, turizm resursları, aztəminatlı insanlar, əlillər, məhdud fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər üçün turizm*

Safar Sardar Rafiyev

The situation and development of social tourism in Azerbaijan

Abstract

This article discusses age, employment, the expansion of the social structure of tourists, education, culture, aesthetic needs of the population, socio-demographic factors, the ratio of material and spiritual needs in society, urbanization, etc. The impact of social tourism on the development of Azerbaijan has been studied. The main purpose of the research is to study the current state of social tourism and analyze the activities of participants in social tourism in Azerbaijan. As a result of the study, it was explained that the revival of health tourism, the development and importance of the sanatorium-resort business will contribute to social tourism. The problems encountered in the formation and implementation of tourism services in the social tourism system were studied. The work done by the state in this area and the prospects for future development were highlighted. Creating conditions to ensure the availability of tourism services for all categories of consumers is one of the goals of the research.

The information obtained as a result of the study should pay attention to disabled tourism companies in Azerbaijan, which will provide ample opportunities for future use as a result of creating favorable conditions for travel and recreation of this category of citizens.

Key words: *social tourism, resort-sanatorium, tourism resources, tourism for low-income people, disabled people, tourism for people with disabilities*

Giriş

Turizmin bazar iqtisadiyyatının bir qolu kimi əhəmiyyətini səciyyələndirərək, onun sosial əhəmiyyətini, şəxsiyyətin mənəvi və fiziki inkişafında, həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin formalaşmasında artan rolunu qeyd etmək lazımdır. Bir çox ölkələrdə turizm insanların zəruri sosial ehtiyacına, həyat tərzinin bir hissəsinə çevrilmişdir.

Sosial turizm insanların xüsusi kontingentini səyahətə cəlb etmək üçün ilk addım oldu. Azərbaycanda sosial turizm nisbətən yeni inkişaf edib, baxmayaraq ki, bu turizm növü dünyada yarım əsrə yaxındır ki, mövcuddur (7).

Azərbaycanda sosial turizmin obyektləri müxtəlif nəqliyyat növləri ilə daşıma vasitələri və sistemləri, yerləşdirmə, ictimai iaşə, istirahət və əyləncə, səhiyyə, təhsil və digər məqsədlər üçün müəssisə və təşkilatlar, turizm sənayesinin digər komponentləri və ölkənin sosial turizm sistemində fəaliyyət göstərən turizm ehtiyatlarıdır (Bilalov,2006:22).

Azərbaycanda sosial turizmin iştirakçıları sosial turizm sistemində turizm xidmətlərinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, vətəndaşların hüquq, mənafeləri-nin müdafiəsi və bununla bağlı fəaliyyət göstərən respublikanın hüquqi və fiziki şəxsləridir (Yeganlı,2006:103).

Əsas hüquqi sənəd Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Dövlətin sosial siyasəti sahəsində bu sənəd dövlətin aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir: Azərbaycan Respublikasında insanların əməyi və sağlamlığı qorunur, təminatlı minimum əmək haqqı müəyyən edilir, ailəyə, analığa, atalığa və uşaqlığa, əlillərə və ahillərə dövlət dəstəyi göstərilir, sosial xidmətlər sistemi inkişaf etdirilir; dövlət pensiyaları, müavinətlər və sosial müdafiənin digər təminatları müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, hər bir vətəndaşın istirahət hüququ vardır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasında əlavə sosial təminat və xeyriyyə formalarının yaradılması təşviq edilir (1).

“Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Qanun Azərbaycan Respublikasında əlillərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət siyasətini müəyyən edir, onun məqsədi əlillərin digər vətəndaşlarla bərabər olmasını, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş mülki, iqtisadi, siyasi və digər hüquq və azadlıqların təmin edilməsinə qeyd olunur ki, icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təşkilatlar əlilliyi olan şəxslərin sosial infrastruktur obyektlərinə, istirahət yerlərinə sərbəst çıxışı üçün şərait yaradırlar. Mineral sular qaz tərkibinə görə aşağıdakı kimi müxtəlif qruplarda təsnifləşdirilir (2).

Azərbaycanda turizm bazarının inkişafının əsas tendensiyaları bunlardır:

- yüksək keyfiyyətli tibbi və sağlamlıq, spa xidmətlərinə, uşaqlarla ailə tətillərinə artan tələbat;
- ekskursiya turlarının inkişafı;
- turist səfərlərinin müddətinin azaldılması və müxtəlif istirahət növlərinin birləşdirilməsi;
- viza rejiminin sadələşdirilməsi;
- İT texnologiyalarının, internet portallarının və onlayn satışın inkişafı və qaraciyər orqanlarının xəstəliklərində faydalıdır (Kazımov,2007:138).

Təcrübə göstərir ki, kurort- turizm ərazilərinin uğurlu inkişafını şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

- kurortların inkişafının dövlət tənzimlənməsinin səmərəli sistemi
- inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu və obyektlərin əlçatanlığı;
- yüksək xidmət səviyyəsinə malik yaşayış yerlərinin olması;
- ixtisaslı kadrların olması;
- investorlar üçün effektiv stimulların mövcudluğu;
- kurort və ya turizm mərkəzinin turizm məhsulunun səmərəli formalaşdırılması və təşviqi (6).

Turizm sənayesi üçün kadrların ali təhsil müəssisələrində hazırlanmasına baxmayaraq, turist vakansiyaları bazarında, xüsusilə sosial turizm sahəsində ixtisaslı kadr çatışmazlığı var. Araşdırmalar göstərir ki, bu gün turizm şirkətlərinin kadrlarının əksəriyyəti sosial-mədəni xidmətlər və turizm sahəsində ixtisas hazırlığına malik deyil.

Turizm təhsilinə tələbat artır, bu tələbatı ödəyə bilən təhsil müəssisələri var, lakin ixtisaslı kadr məsələsi aktual olaraq qalır. Bu gün xüsusi bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərə tələbat var. Sosial turizm sahəsində çalışan işçi yaxşı təhsil almalı və təkcə öz təcrübəsinə deyil, həm də daha təcrübəli işçilərin ən yaxşı təcrübəsinə arxalanmalı, dinamik inkişaf edən sənayedə baş verən daimi dəyişikliklərlə mütəmadi olaraq tanış olmalıdır. Sosial turizm sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin peşəkar bilik və bacarıqlarının daim yenilənməsinə ehtiyacı var.. Müxtəlif şirkətlərin turoperatorları mütəmadi olaraq tədris turları və master-klass dərsləri təşkil edirlər. Bununla belə, ixtisasların artırılması problemi kifayət qədər kəskindir (4).

Sosial turizmin seqmentlərindən biri də əlil turizmidir. Bu, Azərbaycan turizm bazarında ən böyük üstü açılmamış boşluqlardan biridir. Geniş məlumat əldə etmək fiziki məhdudiyətli insanlar arasında münasib qiymətlərlə səyahət etmək üçün davamlı tələbat yaratmışdır (Bilalov, 2006:51).

Azərbaycanda turizm şirkətləri əlillər üçün turlar təklif edir, lakin hətta belə turları az sayda turizm şirkətləri təklif edir. Azərbaycanın turizm sənayesi şirkətləri əlil turistlərə diqqət yetirməli, bu kateqoriyadan olan vətəndaşların səyahəti və istirahəti üçün rahat şəraitin yaradılmasına sərmayə qoymalıdır: (Soltanova, 2015:18)

- mehmanxanalarda otaqları xüsusi təchiz etmək;
- müvafiq kadrların hazırlanması;
- müştəri xidmətini təşkil etmək;

Digər problem odur ki, heç də bütün sığorta şirkətləri xroniki xəstəlikləri əhatə etməyə hazır deyil. Əlil turistlərə xüsusi sığorta məhsulları lazımdır.

Xaricə gedən əlillərin sığortası əlilliyi olmayan vətəndaşla müqavilə bağlamaq kimidir - əsas müddəalar eynidir. Ən əhəmiyyətli fərq, sənəd verilməzdən əvvəl sığorta şirkətinin sosial statusu barədə məcburi məlumatlandırılmasıdır. Sığorta sahibi polisi imzaladıqdan sonra müştərinin əlilliyi barədə məlumat alırsa, sənəd etibarsız sayıla bilər.

Hərəkət qabiliyyəti məhdud olan turistlərin imkanlarına uyğunlaşdırılmış infrastrukturun inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədi Azərbaycanda sosial, mühəndislik və nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinin və xidmətlərin həyata keçirilməsində digər vətəndaşlarla bərabər imkanların təmin edilməsi üçün həyatın prioritet sahələrində sosial, mühəndislik və nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinin və xidmətlərin əlçatanlığını artırmaqdır (Dərgahov, 2008:41).

Son zamanlar Azərbaycanda sosial turizm sahəsində müəyyən təşəbbüslər həyata keçirilir. Bu sahənin inkişaf etdirilməsində məqsəd sosial müdafiəyə ehtiyacı olan daha çox insanın öz ölkəsində və ya xaricdə istirahət etməsinə və minimum xərclə sağlamlıqlarını bərpa etməsinə imkan yaratmaqdır. Son zamanlar bu turizm növü müxtəlif sosial kateqoriyalardan olan insanlar üçün əlçatan olmuşdur. Onun xidmətlərindən həm yaşlılar, həm də müxtəlif sağlamlıq problemləri olan gənclər istifadə edirlər (Hüseynov, Əfəndiyeva, 2007:19).

Azərbaycanda sosial turizmin inkişafına ehtiyacı şərtləndirən əsas amillərə istinad etmək məqsəduyğundur: (Dərgahov, 2008:15)

1. Turizmin inkişafı bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına faydalı təsir göstərir. Sosial turizm gəlir əldə etmək məqsədi güdməsə də, hətta bunu inkar etsə də, regionların infrastruktur komponentinə faydalı təsir göstərə, iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verə bilər.
2. Ölkənin imic komponentinin yaxşılaşdırılması sosial turizmin inkişafının səbəblərinə də aid edilə bilər, çünki infrastrukturun inkişafı ilə yanaşı, regionların investisiya cəlbediciliyi də artır.
3. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə ehtiyac. Sosial turizmin davamlı inkişafı ilə turizm xidmətləri əhalinin bütün təbəqələri üçün əlçatan olur ki, bu da öz ölkəsini tanımalı, sevməli və fəxr etməli olan gənclər üçün vacibdir.
4. Sosial turizmin bir sıra sosial problemlərin həllinə yönəldilməsi: qeyri-maddi nemətlərin təmin edilməsi; əhalinin təhsil və mədəni səviyyəsinin formalaşması; maddi bərabərsizliyin azaldılması; cəmiyyətdə sosial-psixoloji gərginliyin azaldılması; cəmiyyətin layiqli üzvlərinin tərbiyəsi.

Sosial turizmin inkişafı Azərbaycanda sosial turizmin problemlərinin həlli üçün innovativ yanaşmalar, modellər, istiqamətlər, mexanizmlər və konkret tədbirlər tələb edir. Azərbaycanda sosial turizm proqramlarının sponsoru olan işəgötürənləri həvəsləndirmək və ya onların işçilərinə turizm xidmətlərinin xərclərinin bir hissəsini kompensasiya etmək üçün maliyyə mexanizmlərindən istifadə yollarını axtarmaq lazımdır. Biznes ictimaiyyətinin sosial turizm proqramlarını dəstəkləmək üçün istənilən təşəbbüsü hər cür təşviq edilməlidir. Əhalinin ən az sosial müdafiə olunan qrupları və tələbələr üçün turizm xidmətlərinin əlçatanlığının artırılması vacibdir (Bilalov, 2006:12).

Nəticə

Sosial turizm - Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına sosial tur qiymətinə satılan və ya ayrılmış vəsait hesabına müstəqil şəkildə həyata keçirilən istirahət, reabilitasiya, təbii və mədəni-tarixi irslə tanışlıq məqsədi ilə səyahət, digər turist səfərləridir. Sosial turizm dar mənada turizmin bir növüdür. Beləliklə, onun özünəməxsus xüsusiyyətləri, xarakterik xüsusiyyətləri var:

1. Sosial turizm turizm növü kimi “cəmiyyətin öz vətəndaşlarına turizmə çıxış üçün real, səmərəli və ayrı-seçkilikdən kənar imkanlar təqdim etmək öhdəliyi”ndən irəli gələn özünəməxsus məqsədyönlü istiqamətə malikdir. Bu, hər bir vətəndaş üçün əlçatan olan, onun yaşı, sağlamlığı, sosial vəziyyəti nəzərə alınmaqla, ilk növbədə az-təminatlı insanların maraqlarına uyğun olaraq həyata keçirilən turizmdir.

2. Onun əsas iştirakçıları əhalinin müəyyən kateqoriyaları, ilk növbədə, şagirdlər, tələbələr, pensiyaçılar, əlillər, müharibə və əmək veteranları, aztəminatlı ailələrdir. Eyni zamanda sosial turizm həm də zəhmətin əvəzi, səmərəli əməyin stimullaşdırılması ola bilər; müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin müvafiq kateqoriyalı işçilərini əhatə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının "Turizm haqqında" Qanun(2022)
2. Azərbaycan Respublikasının “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Qanunu(2018)
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (elektron resurs) www.stat.gov.az;
4. <https://siteglobal.com/>
5. <https://report.az/ru/turizm/mice-turizm-otkryvaet-vozmozhnosti-dlya-privlecheniya-investicij-v-osvobozhdennye-rajon>
6. <https://www.victorytour.az/ru>
7. <https://www.mice.az/ru>
8. <https://www.trn-news.ru/news/98687>
9. Bilalov, B.Ə. (2006), Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı: “Mütərcim”,280 s
10. Dərgahov, V.S.(2008), Rekreasiya-turizm ehtiyatları. Bakı: “MBM”, 214 s.
11. Soltanova, H.B.(2015), Azərbaycan respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: BDU,238 s.
12. Hüseynov, İ.H, Əfəndiyeva, N.T. (2007), Turizmin əsasları. Bakı: «Mars-Print» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 441s.
13. Yeganlı, S.T., Hacıyev, E.M. (2006), “Tourism” Bakı, “International University” 324 pages.

Rəyçi: t.ü.f.d. İlham Mədətov

Göndərilib: 05.05.2022

Qəbul edilib: 07.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/25-30>**Roman İdris oğlu Salahov**Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant

Roman.Salahov@ascca.edu.az

İNVESTİSİYA STİMULLAŞDIRILMASI VƏ TİCARƏTİN ASANLAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT TƏDBİRLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

İnvestisiyaların stimullaşdırılması zamanı qarşıya çıxan dövlət tədbirlərindən biri də ticarətin asanlaşdırılmasıdır. Ticarətin asanlaşdırılması ölkə ərazisində istehsal hazırlıq prosesindən tutmuş hazır məhsulların realizasiyasına qədər olan bütün mərhələləri əhatə edən bir prosesdir. Ticarətin asanlaşdırılması zamanı əsas götürülən meyarlar istehsal informasiyalarının əlçatan olması, sahə üzrə investorlar üçün informasiya mənbələrinin güvənli olması, istehsal texnologiyalarının alınması və ya idxalı üzrə güzəştlərin tətbiqi, vergi və rüsumların güzəştli tətbiq olunması, sahələr üzrə bazarlara maneəsiz çıxış imkanları və s. hesab edilir. İnvestorların qərarlarına təsir edən bütün bu faktorlar nəzərə alınaraq dövlətlər tərəfindən ticarətin asanlaşdırılması üzrə tədbirlər həyata keçirilir.

Açar sözlər: *investisiya fəaliyyəti, xarici ticarət, dövlətin iqtisadi fəaliyyəti, ticarətin asanlaşdırılması, ixrac potensialının artırılması*

Roman İdris Salahov

The importance of government measures in the field of investment increase and easy trade

Abstract

One of the government measures taken to stimulate investment is to facilitate trade. Trade facilitation is a process that covers all stages in the country, from the process of preparation for production to the sale of finished products. Criteria for trade facilitation include access to production information, reliability of information sources for investors in the field, application of concessions on the purchase or import of production technologies, preferential application of taxes and duties, unimpeded access to markets in the field, etc. is considered. Taking into account all these factors influencing the decisions of investors, the states are taking measures to facilitate trade.

Key words: investment activity, foreign trade, economic activity of the state, trade facilitation, increase of export potential

Key words: *investment activity, foreign trade, economic activity of the state, trade facilitation, increase of export potential*

Giriş

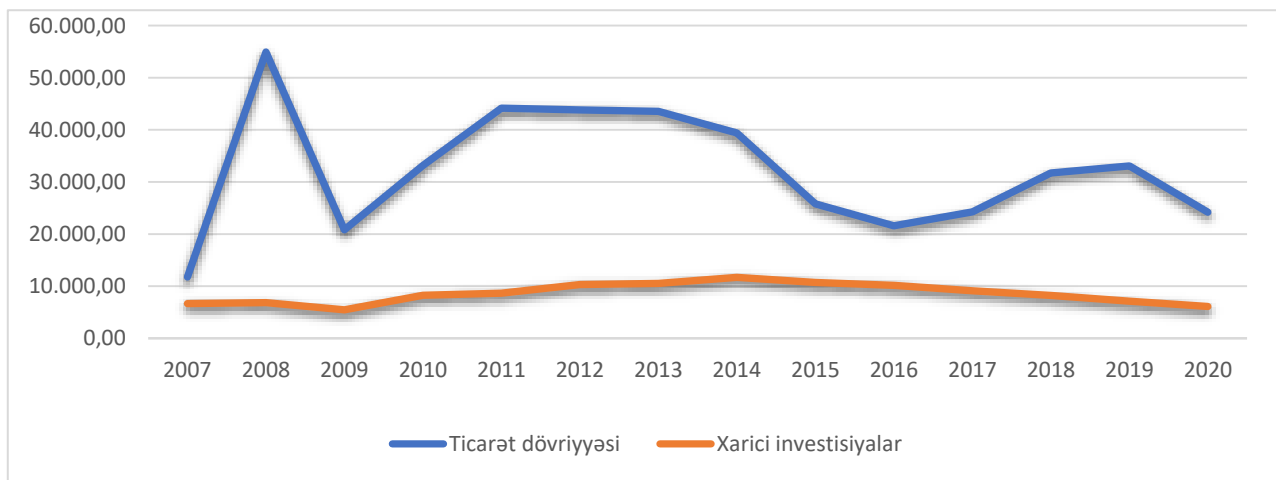
Gömrük sferası üzrə ticarətin asanlaşdırılması tədbirləri dedikdə bütün məsələ idxal və ixrac prosesləri üzərində cəmləşir. Ticarətin gömrük sferası üzrə sadələşdirilməsi gömrük prosedurlarının günün tələblərinə uyğun şəkildə asanlaşdırılması, müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə gömrükdən (nəzarətdən) keçid vaxtının azaldılması və nəzarətin daha təkmil həyata keçirilməsidir. Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi xarici ticarətin sürətlənməsinə və ölkənin istər xarici bazarlara çıxışına, istərsə də xarici istehsalçıların ölkə bazarlarına daxil olmasına stimül yaradır. İdxal və ixrac əməliyyatlarının hər ikisi bilavasitə investisiya proseslərinin artmasına şərait yaradır. Belə ki, ixrac proseslərinin sadə olması daxili istehsalçıları daha çox məhsul istehsal etməyə və xarici bazarlara çıxmağa stimullaşdırır. Eyni zamanda ölkə xaricindəki investorları da ölkənin istehsal sektoruna investisiya qoyuluşuna stimül yaradır. İdxal proseslərinin sürətləndirilməsi zamanı isə dövlət tənzimlənməsinin düzgün həyata keçirilməsi tələb olunur (Bağış, 2020: 5).

İdxal zamanı idxal-tarif siyasətinin düzgün tətbiq olunması daxildə istehsal aralığı məhsullarla aparıla bilən malların hazır məhsullarının idxalının qarşısını alır. Aralıq mallara tətbiq olunan rüsumlar isə aşağı həcmdə və ya ümumiyyətlə tətbiq olunmur. Bu da hazır məhsulların idxal edilməsini

perspektivsiz, aralıq məhsulların idxal olunması və daxildə son istehsal proseslərinin həyata keçirilməsi və satışa çıxarılmasını daha əlverişli edir. Ticarətin asanlaşdırılması tədbirləri daha çox daxildə istehsalı stimullaşdırmaq üçün həyata keçirilir (Bağış, 2020: 5).

Xarici investisiyaların artması ölkənin xarici ticarətdə iştirakından da asılıdır. Xarici ticarət inkişaf etdikcə xarici investisiyaların cəlbi də stimullaşdırılmış olur. “The Location of Foreign Direct Investment: Geographical and Business Approaches” (1995, səh 22) kitabında Milfred və McNaughton birbaşa xarici investisiyaları və ölkənin xarici ticarət siyasəti (nəzəriyyəsi) arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu göstərmişdir. İntestisiya qoyuluşların formalaşmasına təsir edən bütün məsələlərdən biri də bazardır. Bazarın həcmi investorların istehsal qərarlarına təsir edir. Bazarın həcmi də ticarət dövriyyəsi və ümumi daxili məhsul arasındakı əlaqə vasitəsilə tədqiq olunur. Beləliklə yuxarıda Milfor və McNaughton (1995) tərəfindən irəli sürülmüş xarici iqtisadi fəallıq və investisiya qoyuluşu arasında əlaqənin olması faktı sübuta yetirilmiş olur. (McNaughton, 1995: 22)

Qrafik 3.1 Ticarət dövriyyəsi və xarici investisiyalar arasındakı əlaqə (milyon dollarla)

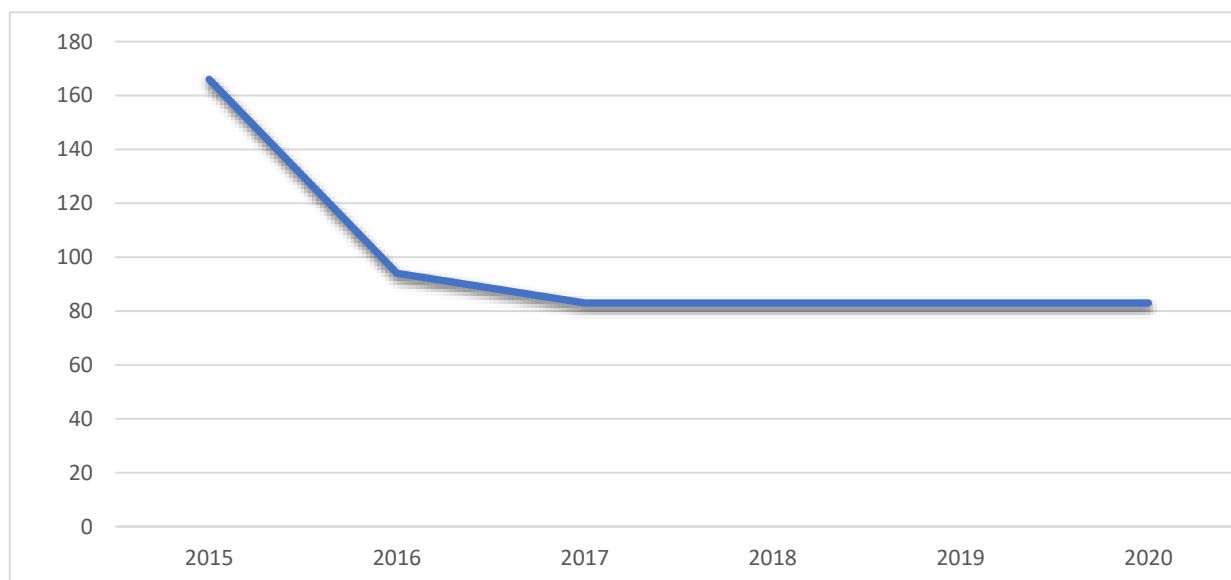
Eyni zamanda ölkə üzrə aparılmış bütün ticarət əməliyyatlarının da xarici investisiya qoyuluşlarına təsiri də vacib faktordur. Qrafik 3.1-də görüldüyü kimi 2008-ci ildə ticarət dövriyyəsinin əvvəlki ilə nisbətə 369% artması xarici investisiyalarda 2%-lik artım ilə müşahidə olunmuşdur. 2007-ci ildə dünya üzrə maliyyə böhranının dərinləşməsi beynəlxalq investisiya aktivliyinə ciddi zədə vurmuşdur. Ticarət dövriyyəsi və xarici investisiyalar arasındakı əlaqə trendi 2009-2011-ci illər arasında daha qabarıq müşahidə olunmuşdur. 2011-ci ildə ticarət dövriyyəsində 2009-a nisbətə 112% artım müşahidə olunaraq 44161 milyon dollara yüksəlmişdir. Eyni zamanda bu illər ərzində xarici investisiyalar da 58.6% artımla 8673.9 milyon dollar həcminə qədər yüksəlmişdir. Ölkə ən yüksək xarici investisiya həcminə 2014-cü ildə 11697.7 milyon dollarla çatmışdır. 2014-cü ildən sonra neft qiymətlərinin kəskin enməsi və dəyişkənlik göstərməsi, dünya bazarında satış kanallarının dolması investisiya realizə olunmasını zəiflətməmiş və nəticədə xarici investisiyalarda uzunmüddətli geriləmə trendi müşahidə olunmuşdur.

Ticarət dövriyyəsi və xarici investisiyalar arasındakı əlaqənin nəzəri hissəsini “Estimating the Knowledge-Capital Model of the Multinational Enterprise” adlı əsərində (1996) James Markusen irəli sürmüşdür. Nəzəriyyənin tətbiqi hissəsi isə 2001-ci ildə David Carr tərəfindən 2001-ci ildə beynəlxalq transmilli şirkətlər üçün tətbiq edilmişdir. Nəzəriyyənin transmilli şirkətlər üzərində qurulmasına əsas əbəb kimi belə kompaniyaların informasiya resurslarından daha çox istifadə etmələri ilə izah edilir. Modelə görə beynəlxalq TMK-ın əsas diqqət mərkəzində informasiya mövcudluğu durur. İnformasiya tədqiqatının aparılması korporasiyanın fəaliyyət göstərdiyi ölkədə də aparıla bilər, vacib olan əldə edilmiş digər ölkənin iqtisadiyyatı haqqında məlumatların dəqiq olması və yerlərdəki fəaliyyəti düzgün qiymətləndirməyə qadir olmasıdır. Modelə görə istehsalçılar istehsal etdikləri məhsulları maksimum dərəcədə realizə olanacağı bazara yaxın və eyni zamanda ticarəti tənzimləmə tədbirləri (K.Maskusa görə bu tədbirlərə dövlətin iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmək üçün əl atdığı iqtisadi və inzibati tədbirlər, eyni

zamanda vergi və rüsumlar, ixracın süni olaraq məhdudlaşdırılması daxildir) tədbirləri daha yumşaq tətbiq olunan yerlərdə istehsalını həyata keçirməyə çalışırlar (Markusen, 1996: 45)

İnvestisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını əsas prioritet kimi həyata keçirən ölkəmizdə də ticarətin asanlaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər daim həyata keçirilir. Buna qədər istər gömrük xidməti, istərsə də iqtisadi fəaliyyətin mexanizmini quran iqtisadiyyat nazirliyi tərəfindən layihələr hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Əsas diqqət sərhəd gömrük keçid məntəqələrində keçid müddətinin azaldılması, vətəndaş-gömrükçü arasında olan proseslərin azaldılmasıdır. Sənədləşdirmə işlərinin elektorn qaydada aparılması sənədlərin yoxlanılması, təqdimi vaxtlarına qənaət etməyə şərait yaradır. Kağız daşıyıcıların tətbiq edilməməsi və ya qismət tətbiqi həm fiziki və hüquqi şəxslərin xərclərinin azalmasına, həm də keçən əsrin 80-ci illərində BMT tərəfindən irəli sürülmüş “Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasının uğurlu tətbiqini nəzərdə tutur. Dünya ölkələrinin biznes imkanlarının təhlilini inkişafdırən Doing Business hesabatında ölkələrin “Sərhəddə Ticarət” (Trading across Borders) üzrə reytingi verilir. “Sərhəddə ticarətin asanlığı baxımından ölkələrin reytingi onların sərhəddə ticarət indikatoru üzrə ballarının sıralanması əsasında müəyyən edilir. Bu ballar ixrac və idxal üçün sənədlərlə uyğunluq və sərhəddə tələblərə əmələmə üzrə balların ədədi ortasıdır. Sərhəddə ticarət haqqında məlumatlar yerli yük daşıyıcıları, gömrük brokerləri, liman idarələri və ticarət iştirakçıları tərəfindən cavablandırılan sorğu vasitəsilə əldə edilir” (DGK).

Qrafik 3.2 Doing Business sərhəddə ticarət indikatoru (mənbə: Doing B hesabat 2020)

Cədvəl 3.1

Doing Business sərhəddə ticarət indikatoruna daxil olan amillərin Azərbaycan üzrə bölgüsü

İllər	İxrac vaxtı	İxrac xərcləri	İdxal vaxtı	İdxal xərcləri
2015	27 gün	3460 dollar	25 gün	3450 dollar
2016	77 saat	1175 dollar	79 saat	1023 dollar
2017	62 saat	524 dollar	68 saat	623 dollars
2018	62 saat	514 dollar	68 saat	500 dollar
2019	50 saat	464 dollar	47 saat	500 dollar
2020	50 saat	464 dollar	47 saat	500 dollar

Cədvəl 3.1-dən göründüyü kimi 2015-2020-ci illər arasında sərhəddə idxal və ixrac əməliyyatlarının vaxtında ciddi dəyişiklik baş vermişdir. Gömrük prosedurları 2016-cı ildə idxal üçün 79 saat-dan 2020-ci ildə 47 saata qədər sürətləndirilmişdir. Bu da ölkənin indikator göstəricisinin 83-ə qədər artmasına

şərait yaratmışdır. Bütün bunlara nail ola bilmək üçün əvvəlki dövrlərdən ticarətin və gömrük prosedurlarının azaldılması istiqamətində müxtəlif hərtərəfli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ticarətin asanlaşdırılmasının xarici investisiya cəlbinə təsirini yuxarıda qeyd etmişdim. İdxal ixrac əməliyyatları zamanı gömrük prosedurlarının vaxt və keyfiyyət baxımından sürətləndirilməsi üçün dövlət tərəfindən aşağıdakı bəzi tədbirlər həyata keçirilmişdir:

Bir Pəncərə - sisteminin tətbiq edilməsi dövrün aktuallığından irəli gələn məsələlərdən biri idi. XXI əsrin əvvəllərindən kompüter texnologiyalarının insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz etməsi müşahidə olunurdu. Rəqəmsal texnologiyaların həyatın bir parçasına çevrilməsi daha sürətli, daha təhlükəsiz əməliyyatların aparılmasına şərait yaradırdı. Ekoloji təmiz olan kompüter texnologiyalarının tətbiq edilməsi təkcə gömrük sahəsində deyil, istər iqtisadiyyatın, istərsə də dövlət idarəetməsinin bütün sahələrində perspektiv vəd edirdi. Ənənəvi qaydada kağız daşıyıcıların tətbiq edilməsi artıq köhnəlməyə başlamışdı. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi korrupsiya, vəzifədən sui-istifadə hallarının qarşısını almağı, vətəndaş və dövlət məmurları arasındakı əlaqələri minimuma endirməyi hədəfləyirdi. Bütün növ sənədlərin elektron qaydada əldə edilməsi vətəndaşların vaxtlarına qənaət etməsinə, dövlət məmurlarının iş yükünün azaldılmasına şərait yaradacaqdı.

Gömrük xidmətində bir pəncərə sisteminin tətbiq olunması Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci il 11 noyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Fərman 2009-cu ilin 1 yanvar tarixindən tətbiq edilməyə başlamışdır. İdxal ixrac əməliyyatları zamanı gömrük orqanlarında sənədlərin əvvəlcədən tədqim edilməsi vasitəsilə keçid vaxtının sürətləndirilməsi, keçid məntəqələrində baş verə biləcək pozuntu hallarının aradan qaldırılmasına xidmət edir. Sistemin tətbiqindən əvvəl gömrük prosedurları üçün tələb edilən sənədlərin müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən yoxlanılması 4-5 saat əlavə vaxt tələb edirdi. Sistemin tətbiqi sənədlərin dövlət orqanları arasında vaxt itkisi olmadan hərəkətinə şərait yaratdı. Beləliklə gömrük nəzarətindən keçmə müddəti daha da azaldılmış oldu. Ticarətin asanlaşdırılması tədbirləri kimi bu sistem mütərəqqi önəm daşıyır. İstər gömrük sferasında, istərsə də digər dövlət orqanlarında işlərin sürətli aparılması ticarətin daha asan həyata keçirilməsinə şərait yaradır ki, ticarətin asanlaşdırılmasının da xarici birbaşa investisiyaları stimullaşdırdığı barədə yuxarıda qeydlər aparmışam. Sistemin tətbiqi vaxt və xərc itkisi ilə bərabər dövlət orqanlarında şəffaflığın yüksəlməsinə, ölkə ərazisində tranzit proseslərinin sürətlənməsinə şərait yaratdı.

Vahid Avotmatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemi (VAİS) – texnologiyasının tətbiq edilməsində əsas məqsəd kağızsız fəaliyyətin təşkilidir. VAİS bir pəncərə sistemində kağız daşıyıcılardan elektron sistemlərə keçid üçün əsas verən baza rolunu oyanır. Nəzarətin mütərəqqi forması olmaqla VAİS sistemi ilə gömrük orqanı aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirir:

1. “Gömrük ərazisinə gətirilmiş mal və nəqliyyat vasitələrinin sürətli qeydiyyatının aparılması
2. Mal və nəqliyyat vasitələrinin təyinatı yerlərinə çatdırılmasına elektron qaydada nəzarət edilməsi
3. Sərhəd buraxılışından keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük nəzarəti prosesinin sürətləndirilməsi və asanlaşdırılması
4. Gömrük orqanlarının buraxılış gücünün artırılması
5. Gömrük rəsmiləşdirilməsinin kağızsız texnologiyalar ilə aparılması
6. Gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesində iştirak edən digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı mübadilə prosesinin asanlaşdırılması
7. Müəssisə resurslarının elektron idarə edilməsi
8. Digər dövlət orqanlarının gömrük əməliyyatlarına dair məlumatlarla təmin etmək” [6].

VAİS sistemi üzrə gömrük xidməti üzrə elektron hökumət portalında 14 xidmət istifadəyə verilib. 2011-ci ildən vətəndaşların müraciətləri üzrə fəaliyyətə VAİS üzərindən baxılmağa başlanılıb.

“Sərhəd buraxılış vaxtının ölçülməsi” və “E-Learning”. ÜGT-nin “Malların buraxılış vaxtının ölçülməsi üzrə təlimat”ına uyğun şəkildə Gömrük xidmətində “Sərhədkeçmə vaxtının ölçülməsi” layihəsi həyata keçirilir. Bu layihə vasitəsilə mal və nəqliyyat vasitələrinin ölkə sərhəd keçid məntəqəsinə daxil olduqdan məntəqəni tərk etdiyi anadək olan vaxtı müəyyən etmək, hansı proseslər zamanı vaxt itkisinin yaşandığını müəyyən etməklə çatışmazlıqları aradan qaldırmağı hədəfləyir. Layihədə əsas məqsəd gömrük prosesləri və rəsmiləşdirmə zamanı keyfiyyətli idarə edilmənin təşkilidir. Gömrük xidməti işçilərinin peşə qabiliyyətlərinin artırılması üçün gömrük komitəsi tərəfindən “E-Learning” layihəsi həyata keçirilir. Məqsəd gömrük əməkdaşlarının davamlı xidməti inkişafının təmin edilməsidir.

Məsafədən təhsil fəaliyyətinin təşkili üçün Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən “CLICK! e-learning” bazası hazırlanmışdır.

Yaşıl Dəhliz- gömrük orqanına daxil olacaq mal və nəqliyyat vasitələri haqqında məlumatların öncədən bəyan edildiyi bu sistem ola biləcək risk qruplarının qiymətləndirilməsi vasitəsilə bəyan edilmiş mal və nəqliyyat vasitələrinin hansı risk qrupuna daxil olduğunu müəyyən edən bir sistemdir. Daxil olacaq mallar və nəqliyyat vasitələri haqqında məlumat öncədən qısa idxal bəyannaməsi vasitəsilə gömrük orqanına bildirilir. Elektron xidmət mal qrupunun hansı risk dərəcəsinə aid olduğunu elektron qaydada müəyyən edir. Qısa idxal bəyannaməsində mal haqqında risk qrupunun müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri bütün məlumatlar öz əksini tapmalıdır və mal və nəqliyyat vasitəsi gömrük orqanına daxil olmazdan 1 saat öncəyə qədər rəsmiləşdirilməlidir. Sistemdə risk qrupları aşağı, orta və yüksək olmaqla 3 qrupda müəyyənləşdirilir. İdxal əməliyyatını həyata keçirən şəxslərin əvvəlki idxal prosesləri nəzərə alınmaqla, öncədən həyata keçirdiyi ödənişlərin dəqiqliyi (maliyyə intizamı), öncələr gömrük qaydalarına əməl etmələri, habelə öncədən cinayət hallarının olub olmaması nəzərə alınmaqla risk dəyərləndirilməsi həyata keçirilir. Aşağı risk qrupuna aid olan idxal və ya ixracatçılar yaşıl dəhliz sistemindən istifadə edə bilirlər. Bu sistemdə fiziki yoxlamaların minimuma qədər azaldılması və ya ümumiyyətlə tətbiq edilməməsi sərhəd keçid məntəqələrini daha sürətli keçid imkanı yaradır. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına görə hazırda idxalda 25%, ixrac fəaliyyətində isə 27% fəaliyyət iştirakçısı Yaşıl Dəhliz sistemindən istifadə edir (5).

Yuxarıda sadaladığım gömrük xidmətinin təkmilləşdirilməsi üzrə layihələr ölkənin ticarət əməliyyatlarının asanlaşmasına şərait yaradır. Ticarət əməliyyatlarının asanlaşdırılması son nəticədə xarici investorların ölkənin müxtəlif istehsal və ya digər sahələrinə investisiya yatırmasını stimullaşdırır. Dolayısı ilə gömrük xidmətinin stimullaşdırılması həm də investisiya fəaliyyətinin də stimullaşdırılmasına şərait yaradır. Ölkədə ticarətin və buna paralel investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması sahəsində gömrük komitəsi ilə bərabər İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi (AzPROMO) tərəfindən də müxtəlif layihələr həyata keçirilir. AzPROMO və İxracatçılar Klubu İB-i tərəfindən “İxrac akademiyası” adlı layihə vaxtaşırı olaraq həyata keçirilir. Ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsində işçi qüvvəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal prosesinin ən azı bir hissəsi insan fəaliyyəti ilə bağlıdır. Eyni zamanda investisiya yatırımları zamanı da sahədə ixtisaslı işçi qüvvəsinin olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də AzPROMO tərəfindən istər istehsal prosesinə, istərsə də ixrac prosesini həyata keçirə biləcək savadlı kadrların hazırlanması üçün 3 aylıq onlayn qaydada keçiriləcək təlim kursları təşkil olunmuşdur. Kurslara dövlət qurumlarından və bir çox ixracatçı şirkətlərdən təlimçilər cəlb edilmiş yeni texnika və texnologiyalardan istifadəni bacaran kadrların hazırlanması prosesinə başlanılmışdır. Təlimin ilk qrupu üçün müraciət etmiş 30 iştirakçıdan 23-ü onlayn təlimlərə start vermişdir. Təlimin ilk seriyası iyul ayının sonuna qədər davam edəcək.

AzPROMO tərəfindən ixrac potensialının artırılması üçün təşkil edilmiş daha bir layihə “İxracatçılar klubu”dur. 2014-cü ildən yaradılmış bu fəaliyyət istiqaməti ölkədə qeyri-neft sektorunda ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan və məşğul olmağı planlayan şəxslərə operativ dəstəyin göstərilməsi və onların sistemə idarə edilə bilməsi üçün yaradılmışdır. Vaxtaşırı keçirilən iclaslarda ixrac və istehsal prosesində vətəndaşların qarşılaşdıqları problemlər müəyyən edilmiş dövlət orqanları ilə birlikdə həmin problemlərin aradan qaldırılması, gələcəkdə digər istehsalçıların da eyni problemi yaşamamaları üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi həyata keçirilir. İxracatçılara ixrac informasiyaları ilə yanaşı ixrac zamanı gömrük prosedurları, gömrük üçün tələb olunan sənədlər, daşınmanın təşkili və logistika haqqında da məlumatlar verilir. Klubun hazırda 150-yə qədər üzvü vardır (7).

Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti və İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi fondu tərəfindən “Export.az” portalı istifadəyə verilmişdir. Portalın əsas məqsədi idxal ixrac əməliyyatları üzrə Azərbaycan Respublikasının digər ölkələrlə qarşılıqlı razılıqda olduğu və ya beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı həyata keçirdiyi layihələr haqqında vətəndaşları məlumatlandırmaqdır (8).

22 may 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən “Ələt azad iqtisadi zonasının yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında” fərman imzalanmışdır. Fərmana uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində Ələt azad iqtisadi zonası yaradılır və səlahiyyətləri yeni yaradılmış quruma (Azad Zona səlahiyyətli qurumu) tabe edilir. Ölkənin logistika və yük daşımaları üzrə mərkəz rolunun artmasına şərait yaradacaq. Ölkənin münbit geoiqtisadi mərkəzdə yerləşməsi şərq və qərb ölkələrinin

yük daşımalarının ölkə ərazisindən keçməsi ilə daşınmasını mümkün edir. Asiya ölkələrinin mallarının Avropa bazarlarına və ya əksinə hərəkətinə tam şərait yaradan bu liman eyni zamanda ölkəyə birbaşa xarici investisiyaların daxil olmasını da artıracaq. İnvestorların qərarlarına təsir göstərən faktorlardan birinin istehsal ərazilərinin lojistika və daşıma yollarına yaxın olmasıdır ki, liman da məhz bu faktoru təmin etmiş olur. İlham Əliyev Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksinin istifadəyə verilməsi zamanı demişdir: “Bu layihələr Azərbaycanın geosiyasi önəmini böyük dərəcədə artırır. Azərbaycan Avrasiya məkanında regional əməkdaşlıq üçün əvəzolunmaz ölkə kimi öz fəaliyyətini davam etdirəcəkdir”. Naxçıvan MR ilə qatar və avtomobil yolunun açılması ölkənin tranzit imkanlarını daha da artıracaqdır. Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi Xəzər dənizindən malların Naxçıvan, daha sonra Türkiyə ərazisindən Qara dənizə çıxışına imkan yaradacaqdır. Bu da Azərbaycanı regionun əsas tranzit ölkəsinə çevirir. Layihənin reallaşdırılması dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin artımına, məşğulluğun azaldılmasına şərait yaradacaqdır. İnvestisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradacaq ki, bu da işsizlik faizinin aşağı düşməsinə şərait yaradacaqdır (5).

Nəticə

Hazırda dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş bütün tədbirlər daxili istehsalın artırılmasına istiqamətlənmişdir. Əsrin ikinci on illiyində dünyada baş verən iqtisadi böhranlardan minimum zərərle çıxmağı bacaran Azərbaycan daha sonra Strateji Yol Xəritəsi kimi irimiqyaslı iqtisadi inkişaf planı ilə daha da inkişafa istiqamətlənmişdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilmiş, sahibkarlara dövlət dəstəyi vasitəsilə istehsal edilən məhsul və xidmətlərin kəmiyyətində artım müşahidə olunmuşdur. Son illər ərzində idxalda zəruri istehlak mallarının səviyyəsinin aşağı düşməsi bunu bir daha sübut edir. Hazırda dövlətin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri ölkənin qeyri-neft sektoruna xarici investorların cəlb edilməsidir ki, bunun üçün də yuxarıda qeyd etdiyim ticarətin asanlaşdırılması tədbirlərindən əlavə dünya praktikasında tətbiq olunan digər layihələr də həyata keçirilməlidir. Xarici investorların ölkənin istehsal potensialı ilə tanış etmək üçün müxtəlif forumların və investisiya yarmarkalarının keçirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, B. S (2020), Azərbaycanca gömrük tarif siyasətinin kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi. Bakı
2. Milford, McNaughton, (1995), The Location of Foreign Direct Investment: Geographical and Business Approaches
3. James, M. (1996), Estimating the Knowledge-Capital Model of the Multinational Enterprise
4. Azərbaycan Respublikasının Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinqlər üzrə Komissiyası Sərhəddə ticarət. (<https://azranking.az/az/ratings/serhedde-ticaret>)
5. <https://modern.az/az/news/297190/elet-azad-iqtisadi-zonasinin-yaradilmasi-ideyasi-ve-meqsedi>
6. <https://customs.gov.az/az/faydali/innovativ-layiheler/vais>
7. <https://azpromo.az/az/page/layiheler/ixracatcilar-klubu>
8. <http://export.az/az/menu/about-portal>

Rəyçi: i.ü.f.d. Səfər Pürhani

Göndərib: 08.04.2022

Qəbul edilib: 09.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/31-34>

Gunel Huseyn Valiyeva
National Aviation Academy
Senior Lecturer
gvaliyeva@naa.edu.az

DIFFICULTIES IN TEACHING AVIATION VOCABULARY AT HIGHER LEVEL EDUCATION

Abstract

This article aims to analyze the challenges in teaching aviation vocabulary at university level. It is a fact that teaching technical terms poses some difficulties to the teachers. Some of these problems originate from classroom tasks, teachers or learners. This paper is focused on the challenges of teaching aviation vocabulary from teachers' perspectives.

Key words: *technical vocabulary, aviation terminology, teaching vocabulary, English teachers, English for specific purposes*

Günəl Hüseyn qızı Vəliyeva

Ali təhsil pilləsində aviasiya lüğətinin tədrisində yaranan çətinliklər

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi ali təhsil müəssisələrində aviasiya terminologiyasının tədrisində yaranan problemləri analiz etməkdir. Bildiyimiz kimi, texniki terminlərin tədrisi müəllimlərə müəyyən çətinliklər yaradır. Bu çətinliklərin ortaya çıxma səbəbləri sinif tapşırıqları, müəllim və tələbələrə bağlı ola bilər. Aviasiya terminologiyasının tədrisində yaranan problemləri üç əsas kateqoriyaya bölmək olar: tələbələrin dil bacarıqları və motivasiya ilə bağlı, müəllimin aviasiyanın tədrisində kifayət qədər təcrübəsinin olmaması və həmin fənnin tədris proqramında mövcud olan boşluqlarla bağlı yaranan problemlər. Qeyd olunan çətinlikləri minimuma endirmək üçün aviasiya ingilis dilini tədris edən müəllimlər fənn proqramlarının hazırlanmasında texniki fənləri tədris edən müəllimlərlə və aviasiya sahəsində çalışan mütəxəssislərlə əməkdaşlıq edə bilərlər. Bu, müəllimlərin texniki dil biliklərini inkişaf etdirməklə yanaşı, onlara texniki terminologiyanın tədrisi üçün motivasiya edə bilər. Həmçinin, pilotlar tərəfindən təşkil olunmuş nümunə dərslər həm müəllim, həm də tələbələrin aviasiya dərslərinə həvəs və maraqlarının artmasına səbəb olacaq.

Açar sözlər: *texniki lüğət, aviasiya terminologiyası, lüğətin tədrisi, ingilis dili müəllimləri, xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili*

Introduction

This study was focused on the difficulties in teaching aviation vocabulary. The objective of this study are: (1) to know the difficulties faced by the English teachers in teaching technical vocabulary, (2) to find out the factors causing difficulties in teaching aviation vocabulary and (3) to discover what efforts done by the English teachers toward teaching vocabulary problems.

Learning language is not just about learning its grammar but rather about learning vocabulary and using it properly for communicative purposes. "Without grammar very little can be conveyed, without vocabulary nothing can be conveyed" (Wilkins, 1972:56). For this reason, English language teachers should give vocabulary a high profile in the syllabus and in classroom activities so that students can understand its importance. According to lexical approach, in which the words have a primary role, "to know a word means how to use it in the real life to be able to communicate" (Lewis, 1993:83). This means that proper vocabulary learning demands the productive use of vocabulary. The acquisition of vocabulary is also the most critical component of successful language learning in ESP. "A certain degree of stress involved in productive practice of vocabulary" refers to the idea that vocabulary

practice should be challenging but not too much stressful and frustrating for the learners (Gairns & Redman, 1986:42). Technical vocabulary is the specific terms of a field that are taught to the learners that can use them confidently without misunderstanding. These terms are also called as “jargon” and are essential for operation in a particular field. Field-specific vocabulary is important to maintain communication in that field and it is obviously important to teach the technical vocabulary for specific fields. Each field has a set of technical words restricted with people familiar with that field and there are also nontechnical words, usable in many fields. Learning a foreign language is nowadays considered to be the most important factor for the formation of knowledge-based society. Since English is accepted to be the international language as a key to international currencies of science and technology, English language teaching (ELT) has been at great importance in all educational systems. For the same reason, English for specific purposes (ESP) has been a rapidly developing branch of English as a foreign language (EFL) and has become a major force in English language teaching and related researches.

Difficulties faced by the teachers in teaching vocabulary include: in designing and determining the English materials that appropriate to the curriculum, in explaining the vocabulary materials for students, and in evaluating assessment of process and result in teaching English vocabulary. The cause of the difficulty concerning in designing and determining the English materials that appropriate to the curriculum is that many students who haven't yet received English from school. Besides, the cause of the difficulty concerning in explaining the vocabulary materials for students is that most of students are lazy to find difficult words in the dictionary. The last, the cause of the difficulty concerning in evaluating assessment of process and result in teaching English vocabulary is the lack of the students' activeness and confidence in learning English process.

Technical vocabulary is a group of specialized vocabulary of a specific field. These groups of specialized vocabulary have specific definitions within the field, and their meaning do not have to be the same as their meaning in common use. In this context, teaching and learning of technical vocabulary is of high importance for the students of technical fields.

In this paper, technical vocabulary refers to the technical terms used in the technical departments of our universities. Given the limited number of lessons, the lecturers are more interested in the “heavily used” terms in each department. For example, the department of avionics should have different technical terms from the department of economics. However, we have tried to look at the “teaching technical vocabulary” issue from the same viewpoint.

This study aims to determine the challenges of teaching aviation vocabulary university level in the point of view of the instructors of English who teaches Aviation English.

Not being experienced in teaching aviation course is the most significant challenge, teachers encounter since it takes a lot of time to get prepared for the course to become familiar with the terms and phrases related to the subject matter of each lesson. Furthermore, instructors do not feel themselves safe and confident teaching with a newly written course book no matter how much they studied beforehand.

With the increasing importance of aviation vocabulary teaching and the application of the ICAO standards and requirements, the demand for aviation English teachers and the need for qualified language teachers in the specialism of aviation will increase. In addition to this, the vital impact of aviation vocabulary teaching even in flight safety loads aviation English instructors with a huge responsibility of teaching their students the right group of vocabulary with the most appropriate methods. We cannot expect a teacher new to aviation to know every single term in aviation field or immediately start producing teaching materials but present the group of phrases in a particular subject matter. It takes time for a teacher of English to get experienced, to build self-confidence, and to feel completely safe in teaching aviation English especially to more challenging students who would be the experts in aviation in near future.

All the instructors/participants would agree that some of the students are not competent enough in English language to comprehend the newly introduced technical vocabulary easily and thoroughly. That can sometimes spoil the entire learning atmosphere and prevent the rest of the students' from being concentrated on the subject matter and participating in classroom activity.

It is a well-known fact that language incompetence of nonnative pilots and air traffic controllers can cause vital misunderstandings in radiotelephony conversations in real flight experiences. Language

incompetence that directly affects the comprehensibility of radio conversations can even result in fatal flight accidents. Nonnative students' not having proper language background not only makes the comprehensibility of aviation texts harder but also leads to some further problems in teaching technical vocabulary in target language such as disorientation of the other students who are competent enough to learn more. It can also cause teachers consume their limited time to make up for the gap in between different English competence levels of their students in the class.

Lack of supplementary materials is also one of the challenges that instructors or participants can experience. The Aviation English course should be supplemented with extra four skill based material in order to reinforce student's vocabulary intake and comprehension. Although there is a huge number of "attainable authentic videos on aviation", they face a great difficulty in finding "graded supplementary material, that includes target vocabulary and objected radio phraseology" and "is appropriate for students' level of English" as well. There are lots of available live traffic recordings on internet which are very interesting and demanding for aviation students. However, as they are authentic so cannot always address the same range of target vocabulary that the teacher needs to teach, they cannot always be instructive enough. As it is not always possible to make simulations in a recording studio, the instructors of aviation should comprehend the authentic traffic recordings and videos beforehand to turn them into more comprehensible input for their students by preparing related comprehension questions and vocabulary study for the lessons.

Most of the instructors think that the aviation course, given in the class lacks a proper application field. The students "cannot practice the target vocabulary properly." and they should be given the chance of practicing the Aviation terms and phrases "in a real flight experience or at least in a simulation." Vocabulary plays an important role in learning the subject matter. Learning and knowing a new word does not only and simply mean to understand its meaning but also means to be able to use it properly for communicational aims in real life situations (Lewis, 1997:38). For this reason, meaningful vocabulary learning requires a productive and communicative use of vocabulary when needed. Practicing the target vocabulary is an essential part of teaching and learning technical vocabulary. For this reason, every aviation English course should provide a large amount of speaking practice of the technical vocabulary for which role-playing as a simulation of a live traffic dialogue can be useful. This kind of elaborate role-playing situations in language classroom can be very closely related to the original work situation but cannot replace a real flight experience or a flight simulator practice on a real flight base.

For minimizing the challenges displayed above Aviation English teachers need to improve their competency in teaching aviation vocabulary by exposing their grasp of the vocabulary usage in the aviation field too. Collaboration between technical lecturers and language teachers is essential to improve the module for the teaching and learning purposes in dealing with technical vocabulary. Language teachers should give grammar exercises as an enhancement to improve the students' understanding of the technical vocabulary. Scenario-based examples are very useful for the language teachers to create a new paradigm for the students in understanding the usage of the aviation vocabulary especially when they graduate later on. A variety of materials will come in handy for the language teachers in classroom especially for weak and below average students.

For improving their competence in technical vocabulary Aviation English instructors can undertake a two or three day visit to a flight base, including a short technical course program of aviation phraseology that will give them the chance of getting familiar with the aviation terms and contact with the pilots who are the real experts on the field. It will not only improve their technical knowledge and competence but also supplement their confidence and motivation in teaching technical vocabulary, as well. Pilots can be organized to give some sample aviation lessons. It will not only provide a good example for the instructors in teaching aviation vocabulary but also reinforce both the instructors' and the learners' motivation in aviation lessons. The instructors can work in coordination with the pilots while designing the aviation course syllabus and planning the course program. In this way the content can be selected more professionally that it can be more applying to students' personal interests and needs as candidate pilots. Visits to flight bases once or twice in a term can be very useful to create students' awareness, interest and motivation in aviation. It will also help students practice the objective aviation vocabulary

on the field with the real actors, the pilots, in simulated radio conversations or real flight experiences. The instructors, in collaboration with pilots, should work on new supplementary materials through which the students revise aviation vocabulary by four skill practices. They can also search for and adopt new audio visual materials and aviation videos from different course books into their program. This will also make the aviation lessons more attractive and the course book content more comprehensible for the students.

Conclusion

If we take all the things mentioned above into consideration, it can be clearly concluded that the challenges of teaching aviation vocabulary can be classified in three main categories: the problems arising from the students' language competence and motivation, the problems originating from instructors' not being experienced enough in teaching aviation, and the problems coming from aviation course program design which is lack of graded supplementary material and a separate and proper testing system.

References

1. Atsushi, Tajima (2004), Fatal Miscommunication: English in Aviation Safety.
2. Gairns, Ruth; Redman, Stuart, (1986), Working with words. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Harmer, Jeremy, (2001), The Practice of English Language Teaching (Third Edition). United Kingdom: Longman ELT.
4. Heibert, Elfrieda H. and Kamil, Michael L, (1995), Teaching and Learning Vocabulary. London: Lawrence Erlbaum Associates Publisher.
5. Hutchinson T, Waters A, (1987), English for Specific Purposes: A learning-centered approach, Cambridge University Press.
6. International Civil Aviation Organization (2003), Annex 10, Volume II, Communications Procedures. Manual on the Implementing of ICAO Language Proficiency Requirements. Montreal: International Civil Aviation Organization.
7. Lewis, M. (1993), The lexical approach, Hove, UK: Language Teaching Publications.
8. Lewis, M. (1997), Implementing the lexical approach, Hove, UK: Language Teaching Publications
9. Nation, I.S.P. (2001), Learning vocabulary in another language, New York: Cambridge University Press.
10. Read, J. (2000), Assessing vocabulary, Cambridge: Cambridge University Press.
11. Thornbury S. (2002), How to Teach Vocabulary. London: Longman.
12. Renandya, W.A., & Richards, J.C. (2002), Methodology in Language Teaching. New York: Cambridgane University Press.
13. Ur, Penny. (1996). A Course in Language Teaching, Practice and Theory. Cambridgane: Cambridgane University Press.
14. Wilkins, D.A. (1972), Linguistics in language teaching, Cambridge: MIT Press.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Xanım Yolçiyeva

Göndərib: 06.05.2022

Qəbul edilib: 09.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/35-38>

Sara Yashar Aghamaliyeva
Baku State University
master
sara.ghamaliyeva@gmail.com

ROLE OF THE INTERNATIONAL AGREEMENTS IN THE IMPLEMENTATION OF PATENT RIGHTS AND ACCESS TO THE MEDICINE

Abstract

International recognition of intellectual property rights was achieved after adopting the Paris Convention for the Protection of Industrial Property and the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works. Afterward, the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights was adopted to establish minimum standards for the regulation of intellectual property by the national legislation of the member countries. On the other hand, there are international agreements, such as the United Nations Universal Declaration of Human Rights of 1948 and the United Nations International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights of 1966, which reflect the fundamental human rights as the right to health and right to access medicine.

Key words: *trips agreement, doha declaration, intellectual property law, patents, access to medicine*

Sara Yaşar qızı Ağamaliyeva

Patent Hüquqlarının Tətbiqi və Dərman Vasitələrinin Ölçətanlığı Mövzusunda Beynəlxalq Müqavilələrin Rolu

Xülasə

Əqli mülkiyyət hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə tanınmasına Sənaye Mülkiyyətinin Mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyasının və Ədəbi və Bədii Əsərlərin Qorunması haqqında Bern Konvensiyasının qəbulundan sonra nail olunmuşdur. Sonradan üzv ölkələrin milli qanunvericiliyində əqli mülkiyyət hüquqlarının tənzimlənməsinin minimum standartlarını müəyyən etmək məqsədilə TRIPS Sazişi qəbul edilmişdir. Digər tərəfdən isə, sağlamlıq hüququ və tibbə çıxış hüququ kimi əsas insan hüquqlarını özündə əks etdirən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1966-cı ildəki İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktı kimi beynəlxalq müqavilələr mövcuddur.

Açar sözlər: *trips sözləşməsi, doha bəyannaməsi, əqli mülkiyyət hüququ, patent, dərman vasitələrinin əlyətərliyi*

Introduction

Even though there is no unified definition of intellectual property, it is commonly acknowledged that intellectual property is the final product of intellectual activity in the industrial, scientific, literary, or artistic fields. Almost everything in our daily life carries one or several forms of intellectual property.

Intellectual property rights have a protracted history. Starting from Ancient Greece, some similar concepts protecting the fruits of the intellectual endeavor started to get their roots in the local legislative norms. Evolving through the centuries, modern intellectual property rights have, we can say, nothing in common with the ones in Ancient Greece, but the primary subject matter – the product of the mind. But the result of the recognition of such intellectual property rights, for example, Middle Age Guild systems creating monopolization in different spheres of craftsmanship, are sometimes similar to the current situation of modern intellectual property rights, as the present patent systems also create monopolies in the market (Matthew, 2007: 24).

Recognition of intellectual property rights and their importance was achieved after adopting the Paris Convention for the Protection of Industrial Property and the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, which the World Intellectual Property Organization administered. After adopting these conventions, all property identified as the intellectual property was divided into a) industrial property and b) literary and artistic works.

A patent is an exclusive right given for an invention, a product, or a process that generally provides a novel procedure for doing or making something or offers a novel technical solution to an already existing problem. After the inventors obtain patent protection, they can enter the market as time-bound monopolists, stopping others from exploiting their inventions without their consent. The main reason the states grant the patent protection is to reward the inventors and incentivize future innovation and R&D (Klug H., 2008: 210). To balance these rights, the period of patent protection is strongly limited by the protection period. There is a disclosure factor, which means after the expiration of the protection period, using the disclosed information, the generic products will have the possibility to enter the market, and society will have the option of getting benefits from the advancements of the science. In the majority of the world countries, the protection period for the invention patents is 20 years; for the utility patents and design patents, this period is even shorter – approximately ten years.

As was mentioned, to seek patent protection from the government, technical information about the invention should be disclosed to the public in a patent application by the inventor. So other players in the market can reproduce the product with less cost, taking into account the high-costing research work by the innovator companies. But even though they can produce the product, they cannot enter the market before the patent expiration date.

Inventions that can claim and subsequently get patent protection are classified as industrial property. According to the TRIPS Convention, patents are available for any inventions, whether products or processes, in all fields of the industry if they are novel, involve an inventive step, and are applicable in the industry. They are available and can be enjoyed without discrimination regarding the place of invention, the field of technology, and whether products are imported or locally produced.

As was stated, patent protection is not a new invention. Yet, analysis of its economic, social, political, and philosophical importance in the nowadays society is relatively modern. The notion that it appeared only as a commercial tool in contemporary society has a total impact on every citizen's daily life. From the teabag that we use to prepare tea every morning to the shoelace, or the tiniest details of our phones, most of the things around us are patented or contain the patented details. As patent protection gives the patent owner exclusive rights as being a sole producer in the market or regulating the cost of the final product, all of us, as consumers are, depending on the patent owner's decisions regarding the final product entering the market (Rodrik, D., 2004: 9). The amount of the product entering the market, the markets themselves in which the products will be sold, the price with which the producer enters the market, or even whether the right holder will use his patent rights to produce the final product or not, all these matters can be regulated only by the patent holder during the 20 years from obtaining patent protection. In the case of the shoelace or the phones, this matter, at first sight, cannot seem very serious. But when we talk about the more essential products such as nourishment or medicine, concerns are more real. Thus, in this article, I want to talk in more detail about the problem of the right to access to medicine and patent rights.

The main question aroused through the last decades is whether it is ethical to grant patent protection to pharmaceutical inventions or not (Christian M., Jean A., Abel G., 2009: 3). Until the adoption of the TRIPS Agreement, most of the states were regulating this matter by their national legislation, and the majority of the countries, such as India or Switzerland, had excluded the pharmaceutical products from patentable invention lists. But adoption of the TRIPS made all member states amend their legislations.

Health and related rights such as access to adequate medicine and pharmaceutical products are fundamental human rights necessary for living a life of dignity. The realization of these rights should also be a fundamental aim of the governmental policies in each and all countries. Several issues affect the rate of the access to medicine by different layers of the society, such as the development level of the economy of the country, the health insurance system of the government, and whether there is local production of the pharmaceutical products in the country or not, and last but not least the adequate normative-legal basis regulating these relations. On the one hand, every inventor has the right to protect their creation of intellect with the patent and utilize it in the manner they wish. On the other hand, every person has the fundamental human right to health and subsequently access to medicine.

The conflict between these basic human rights and intellectual property rights can be found in such international agreements or documents as the United Nations Universal Declaration of Human Rights of 1948 and the United Nations International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights of 1966.

Finding out balance is significant, as the main driving force of the development of the innovation is the idea of future protection. Investors and innovators spend their multimillion funds and years on the creation of one pharmaceutical product, and they never have the warranty that the final result after years of meticulous work will be as desired. So their expectation for fair remuneration for their work and return on their investments with additional profit is also understandable.

The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights is an international legal agreement signed in 1994 by the members of the World Trade Organization to establish minimum standards for the regulation of intellectual property by the national legislation of the member countries (Chaves, Oliveira, 2007: 51). This agreement is the most comprehensive modern agreement regulating issues related to intellectual property, and after the adoption of which intellectual property was introduced to the multilateral global trading system. The main aim of the TRIPS Agreement was the harmonization of the national legislations of the WTO member countries to make easy the process of the seeking protection across the borders in all countries for the inventors, authors, or other intellectual property producers and intellectual property holders. Also, states assumed that with the implementation of stricter enforcement of intellectual property rights, they would incentivize future inventions and R&D and subsequently develop their economic welfare.

But not everything always happens as planned, and of course TRIPS Agreement has its flaws and drawbacks (Cohen, Gyansa-Lutterodt, 2005: 7). One of the first conflicts which occurred because of the joining of the TRIPS Agreement is HIV/AIDS crisis in Africa. Even though the provision of the TRIPS states that “Members may, in formulating or amending their laws and regulations, adopt measures necessary to protect public health and nutrition, and to promote the public interest in sectors of vital importance to their socio-economic and technological development, provided that such measures are consistent with the provisions of this Agreement.”, implementation this provision was more complicated than it can seem from the first sight (Correa, 2007: 330). So, by joining the TRIPS, African countries had no other choice but to give patent protection to the innovator entrepreneurs producing antiretroviral drugs essential in treating HIV, causing the prices for this kind of medicine to increase dramatically (Bruno, Lucie, 2010: 336). This crisis in Africa has not consequently led to the revision of the TRIPS Agreement but ended up with the issuance of the Doha declaration, allowing the states in the face of a public health crisis to implement compulsory licenses until the improvement of the situation in the country.

Not only Africa but also other developing or least developed states faced similar problems, and while the TRIPS had flexibilities written in it to increase the level of access to medicines, its implementation created tension or even disputes between the patent right holders and the states. To clarify the provision of the TRIPS agreement regarding the flexibilities and help those countries with their implementation Doha declaration on the TRIPS Agreement and Public Health was adopted in November 2001.

The Doha declaration is designed to respond to problems aroused after the adoption of the TRIPS Agreement and reflects the importance of the implementation and the correct interpretation of the TRIPS Agreement to support public health and to develop the level of access to existing medicine or incentivize the creation of the new medicine (Ilias, 2009: 15). In a few words, this declaration highlights that joining the TRIPS Agreement should not stop the member states from implementing governmental policies to protect public health by using flexibilities reflected in the TRIPS Agreement. Examples of such flexibilities are compulsory licensing, the first sale doctrine, and parallel importing.

A 2003 agreement modified the domestic market restriction, allowing developing countries to export to states having national health issues as long as the drugs exported are not part of a commercial or industrial strategy. Drugs supplied under this system may be packaged or colored differently to avoid causing harm to developed-world markets.

Conclusion

Modern patent rights have several international sources, such as the Paris Convention for the Protection of Industrial Property and the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, which play a role of great importance in the unification of the national legislations of the member states in the intellectual property field. At the same time, international agreements such as the United Nations Universal Declaration of Human Rights of 1948 and the United Nations International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights of 1966 create the basis for the rights of the citizens in the fields of healthcare and access to medicine. By interpreting these international documents, the member states should achieve a fair balance between intellectual property rights and rights to access medicine.

References

1. Chaves, GC, Oliveira, MA. (2007), A proposal for measuring the degree of public health sensitivity of patent legislation in the context of the WTO TRIPS agreement. – Bull World Health Organ
2. Cohen, JC, Gyansa-Lutterodt, M, et al. (2005), TRIPS, the Doha Declaration and increasing access to medicines: policy options for Ghana, Global Health
3. Correa CM. (2007), Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights: a commentary on the TRIPS Agreement, Oxford University Press, NY, USA
4. Ilias S,. (2009) Intellectual property rights and access to medicines: International trade issues., Library of Congress, Washington DC Congressional Research Service
5. Klug H. (2008), Law, Politics, and Access to Essential Medicines in Developing Countries, Politics and Society
6. Matthew, F. (2007), Fundamentals of Patent Law Interpretation and Scope of Protection, Hart Publishing
7. Rodrik, D. (2004), Industrial policy for the twenty-first century, John F. Kennedy School of Government Working Paper Series, No. RWP04-047
8. Bruno, B., Lucie L. (2010), L'accès des pays pauvres aux médicaments et la propriété intellectuelle, Revue internationale de droit économique
9. Christian, M., Jean A., Abel G. (2009), Médicaments essentiels génériques et accès aux soins de santé primaires aux populations dans la préfecture sanitaire de Mambéré-Kadé, Cahiers Santé vol. 19, № 4

Rəyçi: h.ü.f.d. Həbib Hacıyev

Göndərilib: 07.05.2022

Qəbul edilib: 10.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/39-42>

Elvin Manaf İsayev
Baku State University
master
isayev.elvin1998@gmail.com

DEVELOPER OF THE SOFTWARE AS THE AUTHOR OF THE COMPUTER-GENERATED WORKS

Abstract

The rapid advancement of technology in today's world has given rise to new areas of debate. These debates cover a wide range of topics, including the legal sphere, legislation, and legislative methodology. Almost every subject of law, including civil, criminal, administrative, intellectual property, and others, is affected and compelled to adopt as a result of technological advancements.

In today's technological age, a machine may produce poetry, music, and even chat, making it more difficult to distinguish them from man-made works. The topic of authorship over results generated by a computer, or so-called Artificial Intelligence, was raised by the originality and quality of such works, which is the subject of this research article.

Key words: *intellectual property law, copyright, computer-generated work, artificial intelligence*

Elvin Manaf oğlu İsayev

Program təminatının tərtibatçısı komputer tərəfindən yaradılan əsərin müəllifi kimi

Xülasə

Müasir dünyada texnologiyanın sürətli inkişafı yeni müzakirə sahələrinin yaranmasına səbəb olub. Bu müzakirələr hüquq sferası, qanunvericilik və qanunvericilik metodologiyası da daxil olmaqla geniş mövzuları əhatə edir. Demək olar ki, hər bir hüquq subyekti, o cümlədən mülki, cinayət, inzibati, əqli mülkiyyət və digərləri texnoloji tərəqqi nəticəsində təsirlənir və qəbul etməyə məcbur olur.

Müasir texnoloji əsrdə bir maşın şeir, musiqi və hətta söhbət yarada bilər ki, bu da onları süni əsərlərdən ayırd etməyi çətinləşdirir. Kompüter və ya süni intellekt adlanan nəticələr üzərində müəlliflik mövzusu bu tədqiqat məqaləsinin mövzusu olan bu cür işlərin orijinallığı və keyfiyyəti ilə qaldırıldı.

Açar sözlər: *əqli mülkiyyət hüququ, müəlliflik hüququ, komputer tərəfindən hazırlanan əsər, süni intellekt*

Introduction

The purpose of this Article is to define whether the developer of the software program can be entitled to the authorship over the computer-generated works. To analyze the above-mentioned thesis, both pro and contra arguments in the topic are considered throughout the Article.

However, before starting the analysis, a brief understanding of the computer and or artificial intelligence is provided.

The term "Artificial Intelligence" (AI) identifies a broad range of technological alternatives. Additionally, "machine learning" often falls under AI and refers to self-learning algorithms. Machine learning technology learns from a large number of example cases and abstracts a general rule from them. After a learning phase, these findings can then be applied to other issues. Thus, machine learning software can independently and continuously improve its processes by observing and evaluating input by people or occurrences or by self-observation. Self-learning algorithms have been in place and utilized since the 1960s. At that time, there existed already a painting machine and a translation robot used by the American Air Force. However, there is now much more computing power available, allowing these algorithms to improve. In addition to machine learning technology, there are also artificial neural networks (ANN), which are modeled after natural neural networks and sometimes achieve even better results than machine learning.

The tremendous computing power explains the rapid increase in AI's relevance. Nowadays, intelligent machines play a significant role in many areas of our daily lives. For example, AI machines

program software, translate texts, create images, compose music, and design fashion, in addition to performing a myriad of other tasks ranging in difficulty and complexity. As a result, significant economic interests are at stake. Worldwide, AI-generated revenue is estimated to grow from nearly \$8 billion in 2016 to more than \$47 billion in 2020.4, And by 2025, AI-generated revenue is estimated to be up to \$126 billion.

In this Article, assessment of the possibility of granting the developer of the software program the authorship over the compute-generated work. The analysis includes both advantages and disadvantages of the authorship entitlement to the programmer. The above-mentioned example of a music composition software program will also be considered for the purposes of this paragraph.

The following arguments support the idea that programmers should be entitled to the authorship over the computer-generated work:

- a. most of the work is done by the program which is the product of the creative activity of the programmer;
- b. result of the program is indifferent, regardless of the inputs of the user, the program will follow the instructions of the programmer which are already written in the source code of the program;
- c. it is more difficult and complex to create a program than to create a result with the program.

Considering the above-mentioned arguments, it feels that the programmer of the program can actually be entitled to the authorship over the computer-generated works as a result of the program that is prewritten by that programmer. It also seems logical and well-grounded to implement that kind of an approach.

However, there are also contra arguments that are also well-grounded and have the rationale behind them. The assessment of those arguments is necessary because they have the potential to change the understanding and idea of the approach to the authorship entitlement.

One of those contra arguments stating that programmers should not be entitled to the authorship over the computer-generated works is that it is the choice of the programmer how to utilize the result of his creative activity which is the program itself (Robles Carrillo, 2020: 38).

Indeed, the programmer as the author of the program he created has two options to utilize and get benefit from his comprehensive program which is able to compose a piece of music with only minor inputs from the user.

One of those two options is that the programmer can sell the right to use his program under the license and get the relevant compensation under that license. This option is the normal course of a business that most the programmer gets to benefit from by licensing the program they have written. Additionally, this is a rather simple and fast way to earn money if the programmer has developed really demanded and well-working software. Additionally, today's app market is broad and available via the platforms, the most famous of which is the App Store and Play Market.

This way is the one that we are speaking of because, in the mentioned scenario, the programmer licensed the software to the user which means he has already got his benefit from that programmer which is the result of his creative activity. So, the user utilizes that software for which he paid and tries to get benefits by providing additional effort to the software.

The second choice of the programmer of the software that is able to compose a piece of music is that he can refuse to license that software and act as a user as well. In that way, he can generate results by using the software program and get benefits by selling the results of the program.

It can be concluded that a programmer has the choice of getting authorship over computer-generated works when he refuses to take benefits from the program itself. However, if he chooses to take benefits from the program then he should lose his right to take benefits from the result of the software program which is generated by the input of another user.

Otherwise, the programmer will get almost infinite times of benefits from the same program which seems to be not logical and fair. Compound benefitting over one product is not a rational and grounded claim to be accepted both in theory and practice (Robles Carrillo, 2020: 21).

In another case, no one will have the incentive to acquire the license for the software program if they do not have the full rights over the result of the product which they have paid for and put an effort.

The elaborated issue above is the direct authorship of the programmer over the computer-generated works; however, there is another option that needs to be elaborated as well. This option is the indirect authorship of the programmer. To state more clearly, it is the authorship over the computer-generated work as the authorship over the derivative works.

The doctrinal basis of the claim should be analyzed first to further continue on arguing.

The theory of direct authorship, however, is not the only route by which a programmer might be able to acquire rights to control what others do with the output generated by his program (5). A second and seemingly more promising route to programmer control over computer-generated works would be to posit that all computer-generated output are derivative works of the copyrighted generator program. At first impression, it might seem that if the output was a derivative work, the allocation of ownership issue would be simple: the output, as a derivative, would be "owned" by the programmer or the owner of the database (Hambi and Benabbou, 2020: 85). The matter, however, is not that simple. Ownership of copyright in the generator program clearly gives the programmer the right to control the making of derivative works. An unauthorized derivative work would infringe the copyright.

This infringement would provide the programmer with a basis for blocking an assertion of rights in the derivative work by the infringer. Because intellectual property law defines ownership rights in terms of having rights to exclude, it might seem that if the programmer could prevent the user from asserting a claim of ownership rights in an unauthorized derivative, the programmer would "own" the derivative (Hambi and Benabbou, 2020: 83).

Yet, copyright law distinguishes between one who is an "owner" of copyright because of his own authorship of a work and one who has the right to "limit or negate" the claim of authorship of another arising from the creation of an infringing derivative (Hoad and Martine, 2020: 45). Copyright law recognizes the possibility of some original authorship existing in an infringing derivative work. This original expression may be "owned" by the infringer in the sense that the infringer can preclude the owner of the copyright in the first work from asserting the right to distribute the unauthorized derivative commercially (5).

If computer output was automatically considered a derivative work of a copyrighted generator program (as a screenplay is of a novel), then the output could, in the eyes of the law, always and automatically be controlled by the programmer. In that case, the programmer's right to negate any assertion of rights by the user would render meaningless CONTU's proposal that the user is treated as the "author" and "owner" of the output because, in reality, the programmer's power over derivatives would give him virtually total control over the output of the program (Zigurs, 2020: 45).

Yet another way to analyze the problem of the computer-generated work is to take the computer out of the problem and ask who would be the author of a generated work if instead of writing a program, the programmer had written a book setting forth his algorithm for whatever the program could do. The answer would seem to be that whoever followed the instructions the author set forth as steps for carrying out the algorithm to produce "output" therefrom would be the output's author. No other result would seem consistent with the rule of *Baker v. Selden* (2). This rule means that a copyright in a book describing a musical composition algorithm would not extend to the "art" the book described or the useful results that might be produced by using the "art" that the book describes, but only to the author's "expression" of the idea (5). If one applied this reasoning to the computer implementation, it would seem that the programmer would own the rights to the composition produced by the program when he used it and that the user would own them when he used it.

Conclusion

In summary, the programmer's claim to direct authorship of derivative works is tenuous because he neither conceived nor fixed the work. The programmer's ability to control output through the derivative work right is also suspect because Congress did not intend the derivative work right to be so broad. Unless the output is a copyrightable work and incorporates a recognizable block of the programmer's expression, the computer-generated output should not be considered a derivative work.

References

1. Copyright Law of the Republic of Latvia, Latvijas Vēstnesis (2000, no 148/150) [Online]. Available: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/5138>.
2. Copyright, Designs and Patents Act, UK. Adopted: November 15, 1988, Accessed on: Dec. 06, 2020. [Online]. Available: <https://wipolex.wipo.int/en/text/474030>.
3. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonization of certain aspects of copyright and related rights in the information society. Published: Oficiālais Vēstnesis, L 167, pp. 10–19, 22.06.2001.
4. Hambi, El M. and Benabbou, F., (2020), A deep learning based technique for plagiarism detection: a comparative study, Indonesia, IAES International Journal of Artificial Intelligence (IJ-AI), vol. 9, no. 1, pp. 81-90.
5. Japan moves to protect 'copyrights' of AI creations. KYODO, the Japan Times, 10.05. 2016. [Online]. Available: Retrieved from: <https://www.japantimes.co.jp/news/2016/05/10/national/-japan-moves-protectcopyrights-ai-creations/#.XI93ex8zbg>
6. Carrillo, M. R., (2020), “Artificial intelligence: From ethics to law”, Sweden, Telecommunications Policy, vol. 44, no. 6.
7. Satija, M.P. and Martínez-Ávila, D., (2019), “Plagiarism: An essay in terminology”, India, DESIDOC: Journal of Library & Information Technology, vol. 39, no. 2.
8. Hoad, R. and Martine, S., (2020), “The authorless song: Artificial intelligence and Australia's copyright law regime”, Australia, Clayton Utz.
9. Zigurs, R., (2020), “The concept of appropriation in the art law”, Latvia, Jurista vārds, 1 August, 2017/No. 32.
10. Dustin, W.E., (2018), “Circulation Gatekeepers: Unbundling the Platform Politics of YouTube's Content ID”, The USA, Computers and Composition, vol. 47, pp 61-74.

Rəyçi: h.ü.f.d. Azər Səfərov

Göndərilib: 09.05.2022

Qəbul edilib: 11.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/43-47>**Turkan Nadir Babazade**

Baku State University

master

turkan_2020@mail.ru

HARMONIZING CRIMINAL LAW PROVISIONS OF MONEY LAUNDERING IN THE EUROPEAN UNION

Abstract

Beginning with the 1988 UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances (Vienna Convention), states agreed to establish anti-money laundering (AML) measures in their domestic law for drug-related offenses.

The criminalization of money laundering was considered a necessary weapon in the fight against money laundering and its predicate offences. In addition, efforts by the FATF and other international instruments for encouraging countries to criminalize money laundering continued to spread across the world. This article focuses on the process of criminalization and the extent to which the anti-money laundering regime concern to the repressive measures in fighting money laundering criminality.

Key words: *money laundering, predicate offences, harmonization, money laundering offences, corruption*

Türkan Nadir qızı Babazadə

Avropa İttifaqında çirkli pulların yuyulmasına dair cinayət qanunu müddələrinin uyğunlaşdırılması

Xülasə

BMT-nin 1988-ci il tarixli “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” Konvensiyasında (Vyana Konvensiyası) başlayaraq, dövlətlər narkotiklərlə bağlı cinayətlər üçün öz daxili qanunlarında çirkli pulların yuyulmasına qarşı (AML) tədbirləri müəyyən etməyə razılaşdılar. Çirkli pulların yuyulmasının kriminallaşdırılması çirkli pulların yuyulmasına və onun əsas hüquqpozmalarına qarşı mübarizədə zəruri silah hesab edilirdi. Bundan əlavə, FATF və digər beynəlxalq sənədlərin ölkələri çirkli pulların yuyulmasını cinayət hesab etməyə təşviq etmək səyləri bütün dünyaya yayılmağa davam etdi. Bu məqalədə diqqət kriminallaşma prosesinə və çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə rejiminin çirkli pulların yuyulmasına qarşı cinayətkarlıqla mübarizədə repressiv tədbirlərə nə dərəcədə diqqət yetirdiyinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: *çirkli pulların yuyulması, predikativ cinayətlər, uyğunlaşdırılma, pulların yuyulması əməlləri, korrupsiya*

Introduction

The unification of the criminal area in the EU furthermore strengthened after the introduction of the Maastricht Treaty, and subsequently with its amendments, in which the Maastricht Treaty came into effect in 1993. One of the unified standards in the Forty Recommendations relates to the criminalisation of money laundering offences. Recommendation 3 of the Forty Recommendations states that countries should criminalise money laundering, with a view to include the widest range of predicted offences. The FATF Forty Recommendations can, to some extent, still be considered as soft law as they are per definition recommendations, until Member States or Unions implement them in their legislation. The view to implement criminal hard law with respect to an EU Anti-money laundering legislation can be said to have started long before 1990 (1).

The current criminal law framework against money laundering in the EU is neither comprehensive nor sufficiently coherent to be fully effective. All Member States criminalise money laundering; however, existing differences in the definition, scope and sanctions of money laundering offences affect cross-border police and judicial cooperation between national authorities as well as the exchange of

information. These differences in legal frameworks can also be exploited by criminals and terrorists, who could carry out financial transactions where they perceive anti-money laundering measures to be weakest (2).

The EU was the first regional organization to adopt a comprehensive AML/CTF regulatory framework. However, due to EU member states' significant competence in criminal matters, criminalization turned out to be more problematic than prevention. Under EU law, there is no uniform definition of this criminal offense nor a harmonized sanctions system. In the context of the negotiations of the First AML Directive, the European Commission and the member states agreed to prohibit, instead of criminalize, money laundering at the EU level (3).

As a result, the criminalisation of money laundering has been "lisbonized" and replaces the respective provisions of Framework Decision 2001/500/JHA on money laundering, which had been adopted as a third pillar instrument under the Treaty of Amsterdam.

Main part

With respect to general EU competence, article 5(1) and 5(2) TEU states that the competence of the EU originates from the Member States, i.e., the principle of conferred competence. Thus, meaning that the competence not given to the EU belongs to the Member States. In addition to this, the Treaty of Lisbon, through article 83 TFEU, now gives the EU competence, by the Member States, to legislate and base directives on a strict criminal subject matter, meaning that the EU now has the competence to establish minimum rules on the definition of criminal offences and to legislate sanctions (4). The current 5AMLD, which amends the 4AMLD to some extent and thus must be read together, is nevertheless based on article 114 of the TFEU. As previously stated, article 114 TFEU only refers to the harmonisation of the internal market, and not the criminalisation per se. The EU has been adamant to combat money laundering by slowly but surely legislating in the criminal area as has been demonstrated above. Therefore, questions can arise as to why the EU chose to base the post-Lisbon AMLD's on article 114 TFEU instead. This considering that the EU now has direct criminal legislative competence through article 83 TFEU. Consequently, it can be considered important to examine deeper the relationship between article 83 TFEU and article 114(1) TFEU in the view of legislative measures to be taken to combat money laundering (5).

As has been analysed, adopting an AML legislation, with the basis of article 83(1) TFEU is possible and was introduced by Directive 2018/1673. However, as article 83(1) TFEU refers to harmonisation of minimum rules on criminal sanctions, this Directive aims to combat money laundering through harmonised criminal requirements. Thus, should a potential future AML-legislation be adopted with article 83(1) TFEU as a legal basis, the purpose of that future legislation can only aim to harmonise criminal sanctions and not the harmonisation of national rules on Money Laundering to improve the internal market. Consequently, the content and scope of the future AML-legislation would only be based on such criminal harmonisation and would not include measures which are to be regarded as preventative, such as customer due diligence requirements and supervision of obliged entities, which are included in the present AMLD.205 However, article 83 TFEU gives the Member States greater competence and power through article 83(3) TFEU in which member states could invoke the emergency brake, and thus, suspend the ordinary legislative procedure, something that is not possible through article 114 TFEU. Should the procedure proceed, the Member State which invoked the emergency brake will not be bound by the directive. In addition to this, article 83(1) TFEU allows the EU to adopt legal instruments only in the form of directives. This would thus mean that should the EU want to adopt a potential AMLR, it would be hindered to do so with the basis of article 83(1) TFEU (Handoll, 2007:133, 135).

Article 83 TFEU contains three subsections. Article 83(1) TFEU, i.e., subsection 1, relates to the competence of the European Parliament and the Council to adopt Directives in the area of explicit cross-border criminal law such as terrorism, corruption and money laundering. Such areas are regarded as "particularly serious" crimes and are usually called "Euro-crimes" The list on the criminal area for particularly serious crimes is, as a general rule, exhaustive. However, the Council may adopt decisions to further expand this list according to article 83(1) subsection 1, paragraph 2 TFEU (7).

The main elements of the new Directive are as follows:

- Criminal activities that constitute predicate offences for money laundering have been uniformly defined. The Directive provides for a two-layered system: first, Member States are obliged to consider predicate offences if a certain penalty threshold is met. Second, Member States are obliged to recognize 22 categories of offences listed in the Directive as criminal activity that constitutes predicate offences for money laundering. The Directive here partly refers to offences as set out in other legal acts of the Union;
- Member States are obliged to include virtual currencies under “property” that may be subject to money laundering;
- The conduct (if committed intentionally) that is punishable as money laundering is defined. This includes the conversion or transfer of property; the concealment or disguise of the true nature, source or ownership of property; and the acquisition, possession or use of property that was derived from criminal activity;
- Member States are obliged to make punishable certain types of “self-laundering,” i.e., if the money laundering is committed by the perpetrator of the criminal activity that generated the property;
- Certain factors that may hinder conviction have been excluded. In this context, the Directive foresees that conviction should be possible (1) without a prior or simultaneous conviction for the criminal activity from which the property was derived, (2) without it being necessary to establish precisely the factual elements or circumstances relating to that criminal activity, including the identity of the perpetrator, and (3) irrespective of the fact that the criminal activity was committed in another country. (8).

Extension of Criminal Liability.

Legal persons can be held liable for the mandated offences where a person with a leading position within a legal person commits the offence for the benefit of the legal person. Legal persons may also be held liable where the lack of supervision or control by a person referred to above has made possible the commission of the ML offence for the benefit of that legal person by a person under its authority. Sanctions shall include criminal or non-criminal fines and may include other sanctions, such as:

- exclusion from entitlement to public benefits or aid;
- temporary or permanent exclusion from access to public funding, including tender procedures, grants and concessions;
- temporary or permanent disqualification from the practice of commercial activities; - placing under judicial supervision;
- a judicial winding-up order;
- temporary or permanent closure of establishments which have been used for committing the offence.

The minimum imprisonment infringement to be penalised with maximum sentence of at least 4 years; Maltese law currently provides for maximum sentence of 18 years for equivalent conduct in terms of the Prevention of Money Laundering Act. Member-state Cooperation:

Where two Member States each have jurisdiction over the prosecution of an offence, they are required to collaborate and agree to prosecute in a single Member State. For this purpose, account shall be taken of the following factors:

- the territory of the Member State on which the offence was committed;
- the nationality or residency of the offender;
- the country of origin of the victim or victims; and - the territory on which the offender was found (9).

The EU AML/CTF framework not only seeks to harmonize national criminal legislation on money laundering, but also seeks to introduce common preventive rules. The “preventive arm” of the EU regulatory framework includes a vast array of administrative and financial measures designed to bar proceeds of crime from entering the legal financial system. The reform of EU AML/CTF legislation was

prompted by the need to comply with new FATF Recommendations on the matter and the need to address the drawbacks of the AML/CTF Directive. Yet, the reform process has been fraught with difficulties. Due to the sensitiveness of the matter, the adoption of the Fourth AML/CTF Directive has been repeatedly delayed.

In particular, the AML/CTF Directive's preamble clearly states: Money laundering and terrorist financing are frequently carried out in an international context. Measures adopted solely at national or even at Union level, without taking into account international coordination and cooperation, would have very limited effect. The measures adopted by the Union in that field should therefore be compatible with, and at least as stringent as, other actions undertaken in international fora. Union action should continue to take particular account of the FATF Recommendations and instruments of other international bodies active in the fight against money laundering and terrorist financing. On the other hand, the ultimate objective of this instrument remains the enhancement of market integration. This is particularly evident if one considers that the EU adopted Article 114 TFEU (approximation of laws) as a legal basis for the Fourth AML/CTF Directive and Regulation 2015/847 on the information concerning fund transfers. To attain these objectives, the reform sought to grant a more significant role to private actors and embrace a risk-based approach. Moreover, it introduced stricter transparency obligations with respect to the ownership of legal persons and arrangements and to improve coordination among the national FIUs. The following analysis aims at assessing the main elements of the current EU AML/CTF preventive framework. Notably, it first takes a bird's eye view of the current regulatory framework. Then, it looks into the involvement of private actors and related problems from a fundamental freedoms and rights perspective (Pol, Ronald, 2020: 73-9).

Conclusion

In addition to this, issues relating to legal certainty may be amended by an AMLR, as a regulation is directly applicable, thus eliminating the risk of different rules which are applicable in different Member States. Thus, the discrepancies found in chapter 4, relating to the Minimum-Directive AMLD's could be amended through an AMLR. However, linguistic and translation issues remain. Nevertheless, the introduction of an AMLR may harmonise the internal market by establishing directly applicable rules, which may mitigate and combat money laundering, as criminals can no longer take advantage of divergent rules, in order to evade supervision. However, in light of legislation with similar purpose, the proposed AMLR might need to be amended in the future in order to incorporate more entities which fall under the subject scope of the proposed AMLR (11). One such entity might be football clubs, which are not included in the proposal for the AMLR, even though the report from the Commission clearly stated the risks of the football sector with respect to money laundering. Furthermore, the report from ESMA has shown that further amendments in the subject scope is required, even in a regulation. Thus, a question can be raised, in light of ESMA's report, whether the introduction of an AMLR, on its own, will be sufficient enough to combat money laundering. This, especially since criminals often are one step ahead of the legislation and often find loopholes, which then are required to be legislated *ex post*, in order to combat the criminal activity (Skinner, 2016: 1-16).

References

1. Borlini, Leonardo and Montnaro, F. (2017), The evolution of the EU Law against Criminal Finance: The Hardening of FATF Standards within the EU, SSRN Electronic Journal.
2. Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, Official Journal of the EU.
3. Directive (EU) 2018/1673 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2018 on combating money laundering by criminal law, Official Journal of the EU.
4. FATF. (2012-2020), International Standards on Combating Money laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, Paris, France.
5. Katz, E. (2007), Implementation of the third money laundering directive an overview, Law and Financial Markets Review.

6. Handoll, J. (2007), Capital, Payments and Money Laundering in the EU, Richmond Law & Tax Ltd, Oxford University Press.
7. Mitsilegas, Valsamis and Vavoula, N. (2016), The evolving EU anti-money laundering regime, Maastricht journal of European and comparative law.
8. Obberg, Jacob, (2013), The Definition of Criminal Sanctions in the EU, in European Criminal Law.
9. Ouwerkerk, J, (2009), Criminalisation Powers of the European Union and the Risks of Cherry-Picking between Various Legal Bases: The Case for a Single Legal Framework for EU-Level Criminalisation, Forthcoming in Columbia Journal of European Law.
10. Pol, Ronald F, (2020), Anti-Money laundering: The World's Least Effective Policy Experiment? Together We Can Fix it? Policy Design and Practice.
11. Simonova, A, (2011), The risk-based approach to anti-money laundering problems and solutions, Journal of Money Laundering Control.
12. Skinner, C, P, (2016), Executive Liability for Anti-Money Laundering Controls –Columbia Law Review.

Rəyçi: h.ü.f.d. Əlizadə Məmmədov

öndərilib: 11.05.2022

Qəbul edilib: 13.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/48-54>

Gülzarə Vilayət qızı Şahmuradova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
elmi işçi
gulnara.shahmuradova@mail.ru
Tavat Hüseyn qızı Muradlı
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
böyük elmi işçi
tavat.muradli2016@gmail.com
Könül Vaqif qızı Mikayılova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
böyük elmi işçi
konulmikayilova@rambler.ru

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ VƏ AZƏRBAYCANDA ERKƏN UŞAQLIQ DÖVRÜ TƏHSİLİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual inkişafına xidmət edən bilik və bacarıqlar sisteminin əlçatanlığı, təkmilləşdirilməsi və inkişaf prosesinin izlənilməsi öz əksini tapmışdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, təhcizatının yaxşılaşdırılması dövlətin və cəmiyyətin maraqları çərçivəsində əsas hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. Azərbaycan təhsil siyasətində və ideologiyasında uşaqların milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər ruhunda, dövlət maraqları çərçivəsində tərbiyə olunması, ümumi təhsilə hazırlığının təmin edilməsi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin başlıca və ən əhəmiyyətli rolu hesab olunur. Məqalədə həmçinin UNESCO və Qlobal Təhsil Monitorinqi (GEM) tərəfindən dünya ölkələrində erkən uşaqlıq dövrü təhsilinin təşkilinə dair aparılan araşdırmalar, təhlil və nəticələr, qabaqcıl ölkələrin bu sahədəki uğurları öz əksinin tapmışdır. Finlandiya, İsveç, Danimarka, Norveç, Latviya, Estoniya, Almaniya kimi ölkələrin "Erkən Uşaqlıq Dövrü Təhsili" siyasəti və onun təşkili araşdırılmışdır. YUNESKO-nun Statistika İnstitutu tərəfindən Avropa ölkələrinin, eləcə də Çilidə, Hindistanın Karnataka ştatında, İndoneziyada, İsveçdə, Xorvatiyada toplanmış inzibati məlumatlarda məqalədə yer almışdır.

Açar sözlər: ilkin təhsil, dövlət, cəmiyyət, maraqlar, zərurət

Gulnara Vilayat Shahmuradova
Tavat Huseyn Muradli
Konul Vagif Mikayilova

Organization of early childhood education in the world and Azerbaijan

Abstract

The article reflects the accessibility, improvement and monitoring of the development process of the system of knowledge and skills that serve the intellectual development of preschool children. Broadening the network of early childhood educational institutions and enhancing their supply sets as the major objective in the interests of the state and society. The education policy and ideology of Azerbaijan, the primary and most significant important role of early childhood education institutions is to bring up children in the spirit of national-moral and human values, within the national interest, to ensure their readiness for general education. The article also displays the research, analysis and results conducted by UNESCO and the Global Education Monitoring (GEM) on the organization of early childhood education in countries around the world and the achievements of leading countries in this field. The policy and organization of "Early Childhood Education" in countries ex. Finland, Sweden, Denmark, Norway, Latvia, Estonia and Germany studied. In conclusion, the article reflects the

administrative data collected by the Unesco Institute of Statistics in European countries, but also in Chile, Karnataka, India, Indonesia, Sweden and Croatia.

Key words: *early education, state, society, interests, necessity*

Giriş

Təhsil, öyrənmək bütün dövlərdə, sosial-iqtisadi vəziyyətlərdən asılı olmayaraq ən vacib məsələdir. İnsan ömrü boyu öyrənməyə, təhsil-tərbiyə almağa ehtiyac duyur. Bu səbəbdən də təhsil daim fasiləsiz yenilənən, inkişaf edən təlim prosesidir.

Məktəb hər zaman təlim və tərbiyə ocağı hesab olunub. Məktəb bütün dövrlərdə yetişən nəsle elmin əsaslarını öyrətməklə yanaşı, onların cəmiyyətə və müstəqil həyata hazırlanması kimi mühüm vəzifəni də həyata keçirmişdir. Bu gündə belədir.

Texnologiyanın imkanlarının genişləndiyi bir dövrdə məktəbin də fəaliyyəti, öhdəlikləri durmadan artır və inkişaf edir. Belə ki, məktəb bu gün müasir, hərtərəfli, cəmiyyətə yararlı şəxsiyyətlər yetişdirməlidir. Məhz müasir cəmiyyətin qurulması və inkişafı məktəbdən, təlim-tərbiyədən aslıdır.

Təlimə orta məktəbdən başlamaq fikrimizcə gec olardı. Belə ki, ölkəmizdə və dünyada bütün təhsilin pillələri məktəbəqədər təhsil pilləsindən başlayır. Yetişən nəsil, uşaqlar, gələcəyin şagirdləri ilkin anlayışları məktəbəqədər təhsil pilləsində öyrənirlər.

Məktəbəqədər təhsil – məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual, fiziki və mənəvi inkişafına xidmət edən ilkin bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesidir.

Fasiləsiz təhsil sisteminin ilk pilləsi olan məktəbəqədər təhsil fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf etdirilən fəaliyyət sahəsidir. Dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilən islahatlar, layihələr, xüsusi dövlət proqramları çərçivəsində məktəbəqədər təhsil sahəsində mövcud olan problemlərin həlli yolları araşdırılır, təhsilin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasının təmin olunması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsilin ilk pilləsi olan məktəbəqədər təhsil sahəsi də inkişaf etməyə başladı. Məktəbəqədər təhsilin inkişaf etdirilməsi üçün məktəbəqədər müəssisələrin tələblərə cavab verməsi tələb olunur. Hazırda ölkəmizdə 1825 körpələr evi-uşaq bağçası, məktəbəqədər təlim-tərbiyə müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bunların da 1692-i dövlət, 133-ü özəl məktəbəqədər təhsil müəssisəsidir. Bu müəssisələrdə 126 mindən çox uşaq dövlət, 5124 min uşaq özəl məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim və tərbiyə alır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində 17218 min nəfər uşaqların təlim - tərbiyəsi və əmək fəaliyyəti ilə məşğuldur (DSK, 2012:1).

Məktəbəqədər təhsil sahəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılması Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasətində başlıca vəzifə hesab edilir. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında ölkə üzrə azyaşlı uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsinin orta Avropa göstəricisi səviyyəsinə çatdırılması bu istiqamətdə qarşıya qoyulan əsas məqsəd kimi öz əksini tapır (2020: maddə 1462). Məktəbəqədər təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, onların şərait və təchizatının yaxşılaşdırılması, eyni zamanda bu sahədə müxtəlif tipli (məsələn, icma və ailə tipli) müəssisələrin yaradılması bu məqsəddə nail olmağın əsas istiqaməti hesab olunur.

Konsepsiyada göstərilən bu məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 20 dekabr 2021-ci ildə təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasında Dövlət məktəbəqədər təhsil sistemində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında" sənəddə də məktəbəqədər təhsilin inkişafına xidmət edən bir sıra hədəflər öz əksini tapıb (Əliyev, 2021:1).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq təsdiq edilmiş bu sərəncamda qeyd edilir ki, bütün məktəbəqədər təhsil müəssisələri yerli icra hakimiyyətinin tabeliyindən alınaraq Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə verilsin (2016: maddə 158).

Bu sərəncamın əsas məqsədi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində məktəbəqədər yaşlı uşaqlara ilkin biliklərin verilməsi və onların məktəbə hazırlanması keyfiyyətinin artırılmasıdır.

Uşaqların erkən yaş dövrlərində əqli, fiziki, yaradıcı potensialının və mədəni səviyyəsinin inkişafı, psixoloji dayanıqlığı, estetik tərbiyəsinin, zövqünün, ətraf aləmə, şəxsi gigiyenanın və sağlamlığın qorunmasına həssas və şüurlu münasibətin formalaşdırılması, sadə və ilkin əmək vərdişlərinə

viyələnməsi, şəxsiyyət kimi formalaşdırılması məktəbəqədər təhsil vasitəsilə həyata keçirilir və onların qarşısında duran başlıca vəzifə hesab edilir.

Uşaqların milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər ruhunda, dövlət maraqları və azərbaycançılıq ideologiyası əsasında tərbiyə olunmasında, ümumi təhsilə hazırlığını təmin edilməsində məktəbəqədər təhsil müəssisələri başlıca və əhəmiyyətli rola malikdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə alanlar idraki baxımdan təhsilə daha hazırlıqlı olurlar.

Bu səbəbdən də məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə bütün uşaqların cəlb edilməsi zəruridir. Belə ki, insan ömür boyu öyrəndiyinin böyük bir hissəsini altı yaşına qədər mənimsəyir. Çünki məhz bu yaş dövründə uşağın idraki və fiziki inkişafının təməli qoyulur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə almış uşaqlar istər idraki, emosional, istərsə də fiziki baxımdan ümumi təhsil müəssisələrində təhsilə daha hazırlıqlı olurlar. Uşaqların fiziki, sosial və idraki inkişafının şəfəf, əhatəli, sistemli, ardıcıl düşünülmüş şəkildə təşkili onun bütün gələcək taleyinə təsir etdiyindən məktəbəqədər təhsil dövrü xüsusi rol oynayır.

İstər məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin, istərsə də məktəblərdə təşkil edilmiş məktəbəhazırlıq qruplarına uşaqlar 5 yaşına qədər tamamilə qəbul olunurlar.

Məktəbəqədər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq (2017: maddə 1335), Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin təmin olunması sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərini, məktəbəqədər təhsilin təşkilati-hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir.

Qanunun 1-ci fəsilin 8-ci maddəsində məktəbəqədər təhsilin təşkili qaydaları aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır.

8.1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil 1-6 yaşlı uşaqları əhatə edir.

8.2. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində gün rejimi normaları və qaydaları, uşaqların yaş dövrləri üzrə qruplara bölünməsi, hər bir yaş dövründə təhsilin məzmunu və istiqamətləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

8.3. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində qruplar məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin növünə və uşaqların yaşına uyğun komplektləşdirilir.

8.4. Məktəbəhazırlıq beş yaşlı uşaqlar üçün zəruridir.

8.5. Məktəbəhazırlıq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, ümumi təhsil müəssisələrində, habelə ailədə həyata keçirilir. Məktəbəhazırlığın təşkili qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

8.6. Bir uşağın, eyni zamanda, dövlət məktəbəqədər və ümumtəhsil müəssisələrində, habelə digər müəssisə və təşkilatlarda dövlət hesabına məktəbəhazırlıq təhsili almasına yol verilmir.

8.7. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərməyən ərazilərdə valideynlərin istəyi ilə ailə tipli və ya icma əsaslı, yaxud qısamüddətli təlim qrupları yaradıla bilər.

8.8. Ailə tipli, icma əsaslı, qısamüddətli təlim qruplarında məktəbəqədər təhsilin təşkili qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

8.9. Dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə, ilk növbədə, şəhid ailələrinin, Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının və *bununla əlaqədar əlilliyi olan şəxslərin*, tək işləyən valideynlərin, *I və II dərəcə əlilliyi olan şəxslərin*, hərbi xidmətdə olan valideynlərin, təhsil alan anaların uşaqları, çoxuşaqlı ailələrdən olan uşaqlar, qəyyumluqda olan uşaqlar qəbul edilirlər.

Qanunvericilikdə məktəbəqədər təhsil sahəsində başlıca fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakı kimi verilir:

- Məktəbəqədər təhsil sisteminin fəaliyyətini və onun inkişafını təmin edən normativ hüquqi bazanın yaradılmasında iştirak etmək;
- Məktəbəqədər təhsilin inkişafı ilə bağlı müxtəlif istiqamətli dövlət proqramlarının həyata keçirilməsinə nəzarəti təmin etmək;
- Təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətini, təhsil qanunvericiliyinin icrasına,
- məktəbəqədər təhsilin dövlət standartlarına riayət olunmasına nəzarət etmək;
- Qanunvericiliyə uyğun olaraq məktəbəqədər təhsil sistemində demokratik idarəetmənin tətbiqinə nəzarəti yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə birlikdə həyata keçirmək;
- Məktəbəqədər təhsilin məzmunca yeniləşdirilməsinə nail olmaq.

Məktəbəqədər təhsilin sosial və fərdi üstünlükləri də vardır. Buna misal olaraq, ABŞ-da aparılan tədqiqat göstərir ki, məktəbəqədər təhsil orta məktəbi daha tez bitirməyə imkan verir.

UNESCO və Qlobal Təhsil Monitorinqi (GEM) tərəfindən dünya ölkələrində erkən uşaqlıq dövrü təhsilinin təşkilinə dair iki yeni araşdırma aparılmış, araşdırmaların nəticələrinə dair hesabat hazırlanmışdır (UNESCO, 2019:1). “Təhsilə başlayan ilk andan: inklüziv erkən uşaqlıq təhsili ilə inklüziv cəmiyyətlər qurun” adlı hesabatda UNESCO dünya ölkələrini erkən uşaqlıq dövrü təhsilini hamı üçün əlçatan etməyə çağırır. Hesabatda BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin dördüncüsünün ölkələrin həm qızlara, həm də oğlanlara təhsilə erkən yaşlardan başlamaq üçün bərabər imkanlar yaradılması olduğu qeyd olunur. UNESCO erkən uşaqlıq dövrü təhsilinin həm şagird, həm də müəllim üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq, bütün ölkələri bu təhsil pilləsi ilə bağlı ciddi qərarlar qəbul etməyə, uşaqların ibtidai təhsilə hazırlanmaları üçün bu təhsil pilləsini icbari etməyi təklif edir.

Araşdırmanın nəticəsinə görə dünyada hər 4 uşağdan 1-i erkən uşaqlıq dövrü təhsilindən (məktəbəqədər təhsildən) məhrumdur. Ümumilikdə isə araşdırmaya cəlb olunmuş 184 ölkədən yalnız 51-i (28 %) məktəbəqədər təhsili icbari etmişdir. UNESCO-nun Statistika İnstitutunun məlumatına görə erkən uşaqlıq dövrü təhsilinə cəlb olunmada ən sürətli inkişaf Azərbaycanı müşahidə olunmuşdur. Belə ki, erkən uşaqlıq dövrü təhsilinə cəlb olunma 2010-cu ildə 30%-dən 2019-cu ildə 74%-ə yüksəlib. Lakin statistik göstəricilərə görə hələ də dünyada məktəbəqədər təhsilə cəlb olunmayan uşaqlar çoxdur. Buna görə də, hökumətlər hər bir uşağın məktəbəqədər təhsilə cəlb olunmasını təmin etmək üçün səfərbər olmalıdır.

Həmçinin hesabatda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumiyyətlə erkən uşaqlıq dövrü təhsilindən məhrum olduğu bildirilir. Halbuki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə cəlb olunmasında erkən uşaqlıq dövrü təhsili əhəmiyyətlidir. Belə ki, məktəbəqədər təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasını, lazımi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsini təmin edir. Buna görə də qlobal tərəfdaşlıq bu cür uşaqların təhsil məqsədlərini aşağıdakı yollarla dəstəkləyir:

1. Erkən uşaqlıq dövrü təhsili ilə əlaqəli davamlı inkişaf hədəflərinə çatmaqda bütün ölkələri və əlaqədar beynəlxalq qurumları əməkdaşlıq etmək üçün səfərbər etmək.
2. Uşaq inkişafı və ailənin rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət edən siyasi və xidmət strategiyalarının həyata keçirilməsi məqsədilə koordinasiya və əməkdaşlıq etmək üçün mövcud idarələrarası və global tərəfdaşlıq əlaqələrini genişləndirmək.
3. 2018-ci ildə təhsilə orta hesabla 2%-lik büdcə ayıran aşağı və orta gəlirli ölkələrdə məktəbəqədər təhsilə qoyulan investisiyaları artırmaq.
4. 2016-cı ildə məktəbəqədər təhsilə ayrılan 7%-lik illik dəstəyi 2030-ci ilə qədər 10%-ə yüksəltmək.

Hesabatda deyilir ki, uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunması uğurlu təhsilin başlanğıcıdır. Təhsilin əsası məktəbəqədər təhsil pilləsindən başlayır. Bu imkandan məhrum olan uşaqların təhsildə bünövrəsi yaxşı olmaya bilər. Tədqiqatdan aydındır ki, bu təhsil pilləsinə cəlb olunan şagirdlər gündəlik həyatlarında yiyələnmə biləcəkləri pis vərdislərdən uzaqlaşaraq daha yaxşı həyat şəraitinə qədəm qoyurlar. Bu da onları gələcəkdə cəmiyyətin sağlam düşüncəli bir nümayəndəsinə çevirir. Araşdırmada məktəbəqədər təhsilə marağın az olmasının səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb (UNESCO, 2021:19-125).

1. Valideynlərin uşaqların öyrənməyə ibtidai təhsil pilləsindən başlamasının kifayət etdiyini iddia etməsi;
2. Valideynlərin uşaqların sinif otaqlarında deyil, daha gigiyenik və təhlükəsiz bir yerdə olmalarına ehtiyac duyması;
3. Ölkələrin məktəbəqədər təhsil pilləsinə laqeyd yanaşması;
4. Bəzi ölkələrin az gəlirli olması;
5. Kifayət qədər resursların olmaması;
6. Məktəbəqədər təhsil pilləsi üzrə uşaqların ehtiyaclarına cavab verən inklüziv kurikulumların olmaması.

Hesabat hökumətlərə erkən uşaqlıq dövrü təhsilinin hamıya əlçatan olmasını təmin etmək üçün aşağıdakıları nəzərə almasını təklif edir.

1. Erkən uşaqılıq dövrü təhsilinin hamıya əlçatan olması inklüzivlik əsas şərtidir.
2. Erkən uşaqılıq təhsilinin inklüzivliyi sosial inklüzivliyin bir hissəsidir.
3. Uşaqların ehtiyaclarının erkən aşkarlanması zəruridir.
4. Tədris proqramı (kurikulum) uşaqların ehtiyaclarına cavab verməlidir.
5. Təربiyəçi-müəllimlərin bilik, bacarıq və davranışları uşaqların ehtiyaclarına uyğun olmalıdır.

Erkən uşaqılıq dövrü təhsilində inklüzivlik problemlə məsələdir və problemi lazımı şəkildə həll etmək üçün hökumətlər, təhsil işçiləri və digər orqanların birgə əməkdaşlığına ehtiyac var. Onlar bu sahəyə sərmayə qoyaraq erkən uşaqılıq dövrü təhsilini hamı üçün əlçatan edə biləcəkdir.

Xaricir ölkələrin məktəbəqədər təhsilinin təhlili

Məqalədə xarici ölkələr də araşdırılmışdır. Belə ki, xarici ölkələrin məktəbəqədər təhsil sahəsində mövcud olan qabaqcıl təcrübəsini öyrənilməsi ölkəmizdə bu sahədə olan bir sıra çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına və inkişafına imkan yaradır. Araşdırma tədqiqata cəlb olunan ölkələrin sənədlərinin və statistik məlumatlarının təhlili istiqamətində aparılmışdır.

YUNESKO-nun Statistika İnstitutu tərəfindən toplanmış inzibati məlumatlara əsasən, 2010-cu illərdə ən sürətli irəliləyişlər Azərbaycanda (2010-cu ildəki 30%-dən 2019-cu ildə 74%-ə qədər), Burundida (19%-dən 49%-ə), Qırğızıstanda (54%) müşahidə olunub. 90%-ə qədər Laos Xalq Demokratik Respublikası (36%-dən 69%-ə qədər) və Fələstin (41%-dən 65%-ə qədər) artmışdır. Lakin xüsusilə Konqo (sabit 29%), Niger (22%-dən 23%-ə qədər) və Seneqal (14%-dən 16%-ə qədər) kimi bəzi sub-Sahara Afrika ölkələrində də nəzərəcarpacaq dərəcədə durğunluq halları qeydə alınıb.

Avropa ölkələrinin 45%-i məktəbəqədər təhsili məcburi etsə də, müddət və modallıqda müxtəliflik var. Ümumilikdə, Avropanın 38 ölkəsindən 16-sı ən gec 3 yaşa qədər erkən uşaqılıq dövründə qayğı və təhsili nəzərdə tutur. Bir çox ölkələr, yoxsulluq, əlillik, Miqrasiya, dil, din və ya etnik mənsubluğa görə əlverişsiz vəziyyətdə olan qruplara məktəbəqədər təhsili əlçatan etmək bəzi hüquqi müddəaları qəbul edirlər. Məsələn, Norveçdə bəzi bələdiyyələrdə yoxsul ailələrdən olan 4-5 yaşlı uşaqlar həftədə 20 saat pulsuz məktəbəqədər təhsil hüququna malikdirlər, yerli Sami uşaqlarına isə yerli dillərini və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək üçün erkən uşaqılıq təhsili verilir.

Cilidə 4-cü sinif şagirdləri arasında aparılan araşdırma göstərir ki, məktəbə başlamazdan əvvəl məktəbəqədər təhsilə cəlb olunan uşaqlar oxu, riyaziyyat və sosial elmlər (təbiət) üzrə daha yüksək bal toplayıblar (Cortázar, 2015: 13-22.).

Hindistanın Karnataka ştatında məktəbəqədər təhsil alanların idrak inkişafının 1-ci sinfin sonunda 40%-ə çatdığı bildirilir (Dean & Jayachandran, 2019:196).

İndoneziyada, ölkədəki kəndlərin təxminən 3000-nin və ya 4%-nin erkən uşaqılıq təhsilinə cəlb olunması yoxsul və zəngin uşaqlar arasında dil, koqnitiv inkişaf, ünsiyyət, ümumi bilik və sosialyönümlü davranışdakı nöqsanları aradan qaldırır (Jung & Hasan, 2016: 216-233). Keniyada müəllim hazırlığı, sinifdə təlimat dəstəyi, tədris və təlim materialları və dörd rayonda sağlamlıq komponentini əhatə edən erkən uşaqılıq təhsili proqramında məktəbə hazırlığı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdı (Ngware et al., 2018:173-183).

İsveçdə isə 1 yaşından etibarən bütün uşaqlar erkən uşaqılıq dövründə qayğı və təhsil almaq hüququna malikdir. 3 yaşından etibarən isə həftədə 15 saat pulsuz xidmətlər almaq hüququna malikdirlər. Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan 1 yaşından kiçik uşaqlar hər həftə 15 saatlıq pulsuz erkən uşaq baxımı və təhsilə başlaya bilərlər. Bu dəstək, lazım olduqda, işçilərin və ya uşaqların sayı nəzərə alınaraq, bütün məktəbəqədər siniflərə şamil olunur.

Bir çox ölkələrdə məhdud imkanlı uşaqların dəstəklənməsi nəzərdə tutulur. **Xorvatiyada** 1997-ci il Məktəbəqədər təhsil haqqında qanuna uyğun olaraq əlilliyi olan uşaqların uşaq bağçalarına daxil olması vacibdir. Bütün uşaqların pulsuz ibtidai məktəbəqədər təhsil hüququna malik olduğu Fransada (2 yaşa qədər uzadılıb) məktəbəqədər təhsil müəssisələrində autizm spektri pozğunluğu olan uşaqlar üçün siniflər açılıb və digər uşaqlara sinif yoldaşlarının ehtiyaclarını başa düşmək öyrədilir.

Hər üç ildən bir keçirilən **Avstraliyanın** Erkən İnkişaf Siyahıyaalınmasında (AEDC) olan statistik məlumatlara əsasən bildirilir ki, yerli uşaqlar və sosial-iqtisadi cəhətdən əlverişsiz ailələrdən olan uşaqların çox az qismi məktəbə başlamazdan məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə və ya uşaq bağçalarına gedirlər. Məktəbəqədər müəssisələrə getmək həm gəlirli, həm də az gəlirli icmalardan olan uşaqlar üçün inkişaf diapazonunun zəif olması ehtimalının azalması ilə bağlı idi.

Bərabər imkanlar haqqında “Malta Qanunu” Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların resurs mərkəzi, uşaqların inkişafı üzrə məsləhət şöbəsi, məktəblərə Dəstək Milli xidmətləri və təlim dəstəyi üzrə müəllimlərlə psixososial dəstək qrupları vasitəsilə 2 və 9 aydan yuxarı ümumtəhsil müəssisələrinə daxil olmasını təmin edir.

Bütün bunlardan əlavə aşağıda verilmiş cədvəldə (cədvəl 1.) bir sıra ölkələrin “Erkən Uşaqılıq Dövrü Təhsili” siyasəti və onun təşkili öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1. “Erkən Uşaqılıq Dövrü Təhsili”

Ölkələr	Erkən uşaqılıq dövrü təhsil qanunu	Erkən uşaqılıq dövrü təhsilinin təşkili
Finlandiya	Erkən yaşda təhsil və uşaq baxımı Qanunu (Ecce Qanunu) (540/2018)	ECCE Aktı uşağın səkkiz aylıq yaşından (Finlandiyada valideyn məzuniyyəti dövrünün sonu) yeddi yaş-məktəbə başlayana qədər (Eurydice, 2021) pulsuz ECCE hüququnu təşkil edir.
İsveç	Təhsil Qanunu (2010:800)	Uşağın üç yaşından etibarən ildə ən azı 525 saat pulsuz ECCE hüququnu müəyyən edir (Eurydice, 2020). Valideynlər öz iş öhdəliklərinə görə və ya uşağın ehtiyaclarına görə qayğı göstərə bilmədiklərində bələdiyyələrdən bir yaşdan 12 yaşa qədər olan uşaqlar üçün məktəbəqədər təhsil və uşaq baxımı təmin edilir.
Danimarka	Gündüz Baxımı haqqında qanun	ECCE-də 26 həftə (Avropa Komissiyası, 2020) yaş arası hər bir uşaq üçün yer zəmanətini təyin edir. Bələdiyyələr ECCE xidmətlərinin göstərilməsini təmin etməlidirlər.
Norveç	Uşaq bağçası Qanunu	Yerli bələdiyyələr uşaq bağçasında 1 yaşından etibarən uşaqların ECCE təhsil alma hüququ yaradır (Avropa Komissiyası, 2020)
Latviya	Təhsil Qanunu (maddə 17)	Təhsil Qanununun 17-ci bölməsi yerli hökumətlərdən 18 aylıqdan hər bir uşağın ECCE-yə daxil olmasını təmin etməyi tələb edir (Avropa Komissiyası, 2020)
Estoniya	Məktəbəqədər Uşaq qruplarının Qanunu	Bələdiyyələr və ya şəhər orqanları 18 aylıq bütün uşaqları Məktəbəqədər təhsilə cəlb etmək imkanı ilə təmin etmək öhdəliyi var (Avropa Komissiyası, 2020)
Almanya	Sosial Məcəllə (SGB) - Səkkizinci Maddə (VIII)	Bələdiyyələr bir yaşından etibarən bütün uşaqlar üçün mərkəzdə və ya evdə uşaq baxımında, üç yaşından etibarən isə mərkəzə əsaslanan müəssisələrdə yer təmin etməlidir (Avropa Komissiyası, 2020)

Qeyd olunan ölkələrdə uşaqların valideyn nəzarətindən kənar qalmaması məqədilə onların hətta 12 yaşa qədər baxımı məqsədilə erkən uşaqılıq dövrü təhsilinin təşkili bələdiyyələr tərəfindən təmin edilir.

Nəticə

Dünyaya inteqrasiya olunduğumuz, insan kapitalının, intellektin əsas götürüldüyü bir zamanda bütün bu tələblərə cavab verə biləcək nəsilin yetişməsində məktəbəqədər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi bütün ilkin bilik və bacarıqlar məhz erkən uşaqılıq dövründə formalaşır. Bu baxımdan da məktəbəqədər təhsilin keyfiyyəti yüksək olarsa, ölkənin inkişafına töhfə verə bilər.

Bu baxımdan da bütün dünya ölkələri uşaqların ən azı bir il məcburi məktəbəqədər təhsil almasını təmin etməyə çalışır. Məktəbəqədər təhsilə cəlb olunmayan uşaqlar statistik göstəricilərə görə çoxdur. Məktəbəqədər təhsil sahəsində fəaliyyət göstərəcək tərbiyəçilərin uşaqlara kifayət qədər qayğı göstərə biləcək səviyyədə hazırlanması məktəbəqədər təhsilə cəlb olunan uşaqların sayını artırıcaq. Uşaqlara yaxşı təhsil vermək üçün ölkələr UNESCO ilə əməkdaşlıq etməlidir.

Bütün məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası da müasir tələblərə cavab verməli və orada fəaliyyət göstərən, uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olacaq səriştəli kadrların cəlb olunması məqsədə uyğundur. Səriştəli kadrların yetişməsində və uğurlu fəaliyyətində təcrübə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan da, belə kadrların yetişdirilməsi üçün dövlət maraqlı olmalı, lazımı və davamlı dəstəyi təmin etməlidir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası (2020), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, №12.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2016), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, №3
3. Beynəlxalq Təhsil İcmalı (2021), Bakı: ARTİ. URL: <https://www.arti.edu.az/az/presentation/1114-arti-quot-beynaxalq-tahsil-icmal-i-quot-adli-ayliq-bulleteni-taqdim-edir>.
4. Dövlət Statistika Komitəsi (2012), Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı. Bakı: URL: <http://ikisahil.com/post/162876-mektebeqeder-tahsil-muessiselerinin-sayi-achiqlanib>
5. Əliyev, İ. (2021), "Azərbaycan Respublikasında Dövlət məktəbəqədər təhsil sistemində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında" Sərəncam. Bakı, BDU.
6. Məktəbəqədər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2020), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, №11
7. “Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin Nümunəvi Nizamnaməsi” (2020), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, №8
8. Cortázar, A. (2015), Long-term effects of public early childhood education on academic achievement in Chile. *Early Childhood Research Quarterly*, 32. 13–22. <https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2015.01.003>
9. Dean, JT, Jayachandran, S (2019), Attending kindergarten improves cognitive but not socioemotional development in India. Working Paper. <https://faculty.wcas.northwestern.edu/~sjv340/kindergarten>.
10. Haeil, J. & Amer, H. (2016), The impact of early childhood education on early achievement gaps in Indonesia. *Journal of Research on Educational Effectiveness* 14:1, pages 28-56.
13. Abuya, B. A., Admassu, K., Ngware, M., Onsomu, E. O., & Oketch, M. (2015), Free Primary Education and Implementation in Kenya: The Role of Primary School Teachers in Addressing the Policy Gap. *SAGE Open*. <https://doi.org/10.1177/2158244015571488>
11. OECD (2019), *Education at a Glance 2019: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/f8d7880d-en>.
12. UNESCO Policy Paper 46: Right from the start: build inclusive societies through inclusive early childhood education (July 2021) UNESCO Publishing, France, <https://en.unesco.org/news/-unesco-urges-governments-make-early-childhood-education-accessible-all-1>

Rəyçi: ped.ü.f.d Zəhra Muradova

Göndərilib: 11.05.2022

Qəbul edilib: 13.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/55-59>**Turkan Nadir Babazade**

Baku State University

master

turkan_2020@mail.ru

LEGAL PROBLEMS OF COMBATING MONEY LAUNDERING IN CRYPTOCURRENCY TRANSACTIONS

Abstract

Cryptocurrency is a convenient tool for money laundering because it gives relative anonymity for the owner of the currency, as far as it does not require any personal information about the user and his location. Aforementioned feature minimizes the opportunity for law enforcement agencies to track back the criminal activity and to identify the criminal personality. Furthermore, cryptocurrency transactions are out of the government control because for conducting any transactions by using cryptocurrency, there is no need for their verification by governmental authority. Bitcoin transactions actually have the ability to make money laundering easier for criminals because cryptocurrencies are conducted, transferred, and stored online and allow cybercriminals to move their funds instantly across borders.

Key words: *cryptocurrency, bitcoin, money laundering, criminal investigation, virtual currency.*

Türkan Nadir qızı Babazadə

Kriptovalyuta əməliyyatlarında çirkli pulların yuyulması ilə mübarizənin hüquqi problemləri

Xülasə

Kriptovalyuta çirkli pulların yuyulması üçün əlverişli vasitədir, çünki o, valyuta sahibinə nisbi anonimlik verir, çünki istifadəçi və onun yeri haqqında heç bir şəxsi məlumat tələb etmir. Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyət hüquq-mühafizə orqanlarının cinayət fəaliyyətini izləmək və cinayətkar şəxsiyyəti müəyyən etmək imkanını minimuma endirir. Bundan əlavə, kriptovalyuta əməliyyatları dövlətin nəzarətindən kənarıdır, çünki kriptovalyutadan istifadə etməklə hər hansı əməliyyatın aparılması üçün bank, dövlət orqanı tərəfindən onların yoxlanılmasına ehtiyac yoxdur. Bitcoin əməliyyatları əslində cinayətkarlar üçün çirkli pulların yuyulmasını asanlaşdırmaq imkanına malikdir, çünki kriptovalyutalar onlayn rejimdə aparılır, köçürülür və saxlanılır və kibercinayətkarlara öz vəsaitlərini dərhal sərhədlərdən keçirməyə imkan verir.

Açar sözlər: *kriptovalyuta, bitcoin, çirkli pulların yuyulması, cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırma, virtual valyuta*

Introduction

Money laundering using cryptocurrencies has become increasingly prevalent, and global and national regulatory authorities have announced plans to implement stringent anti-money laundering regulations. Cryptocurrencies are classified as 'virtual assets' by the Financial Action Task Force (FATF) (1). Cryptocurrency itself is a specific form of virtual currency. Virtual currencies originated when the internet was born to facilitate transactions on the Web. Virtual currencies closely mirror the currencies issued by central banks in the sense that they have third parties that verify the transactions and supply of each virtual currency. Cryptocurrencies cannot be easily investigated or prosecuted because cryptocurrencies are decentralized. In theory, cryptocurrencies have the potential to destabilized fiat currency and induce a state where the economy is not directly controlled or regulated by the government.

Discussions of what Bitcoin and its competitors are and what they do tend to be characterised by fundamental misunderstandings and highly divergent viewpoints. This article advances a nuanced two-fold argument that navigates between highly polarised extremes. First, the implications crypto-coins presently pose for global anti-money laundering stem less from the threats of their illicit uses as virtual currencies and more from the opportunities presented by their underlying blockchain technologies.

Second, despite several shortcomings, the risk-based approach formulated by the leading global level organisation involved in coordinating anti-money laundering efforts, the Financial Action Task Force (FATF), provides an effective balance between the existing threats and opportunities that crypto-coins currently present. The FATF's fostering of looser, decentralised governance networks is regarded as innovative and ultimately more effective than traditional centralised forms of coercion in an era of rapid and unpredictable technological change.

Main Part

In attempting to mitigate the money laundering potential of CCs, the FATF guidance relies on the longstanding twin pillars of global AML efforts identified by scholars. First, the FATF suggests national authorities set up coordination mechanisms to proactively share information in manners that promote deeper understanding of the risks of money laundering in the CC ecosystem.

While crypto laundering is a relatively new methodology, global regulators have been taking steps to introduce dedicated crypto AML measures. In the EU, for example, the Anti-Money Laundering Directives (AMLD) extend the scope of AML/CFT record-keeping and reporting obligations to cryptocurrency transactions while in Singapore, the MAS Omnibus Act imposes AML/CFT controls on cryptocurrency service providers. In the United States, FINCEN recently set out proposals for dedicated Know Your Customer (KYC) AML measures for cryptocurrency service providers.

With new regulations on the horizon, crypto exchanges and other financial institutions must consider their compliance approach to cryptocurrency services and the effectiveness of their AML solutions. Following FATF guidance firms should seek to implement a risk-based cryptocurrency AML compliance solution, featuring the following measures and controls:

Customer due diligence: Crypto service providers must establish and verify the identity of their customers accurately. In a cryptocurrency service context, it may be necessary to use digital identification methods, including scans of official documentation or biometric IDs such as fingerprints, face, or voice recognition.

Transaction monitoring: Firms must be able to monitor customers' cryptocurrency transactions for suspicious activity and red flags. Given the considerable digital activity associated with crypto transactions, firms should seek to implement automated monitoring technology to capture the necessary data.

PEP screening: Politically exposed persons (PEP) pose a greater AML risk than other customers. Cryptocurrency firms should screen their customers regularly to establish their PEP status and inform their AML risk profiles.

Sanctions screening: Persons featured on international sanctions lists may use crypto laundering to avoid sanctions measures. Accordingly, crypto service providers must screen their customers against the relevant international sanctions lists.

Since cryptocurrency transactions occur digitally, money launderers can also move larger volumes of illegal funds into and out of the financial system quickly, often outpacing the AML measures put in place by authorities. The specific benefits of crypto laundering exchanges for money laundering methodologies are as follows:

User identities: Cryptocurrency transactions are cryptographically secured and are identifiable only through a user's exchange account or crypto wallet address. While crypto exchanges and wallet service providers require customers to provide identifying information, it is possible to add additional layers of security to transactions via tumbler and mixing services.

Transaction speeds: Cryptocurrency transactions take place quickly and, in some cases, in a matter of seconds, offering money launderers a greater level of efficiency than fiat currencies and the possibility of disguising funds before they are detected by AML controls.

Structured deposits: Money launderers may use cryptocurrency exchange services to make multiple structured deposits of illegal funds in amounts that avoid triggering AML reporting thresholds. The harmonisation of Anti-Money Laundering (AML) law, at EU level, has been motivated by the need to disrupt transnational organised crime (2). Cryptocurrencies present a complex challenge to AML policies, given the networked and cross-border nature of the transactions through which they are exchanged. Since the creation of Bitcoin in 2008, scholarly discussions contended the applicability of

both the Third and the Fourth AML Directives to Cryptocurrency transactions. In 2018, an attempt was made by the EU to harmonise AML law targeting Cryptocurrencies through the enactment of the Fifth AML Directive. However, as it becomes evident from the current legal scholarship on this matter, the Fifth AML Directive has several shortcomings which undermine its potential to effectively harmonise AML measures targeting Cryptocurrencies, thereby creating a gap between the national implementing legislations that causes asymmetrical harmonisation. Given the complex and networked structure that crosses national borders in which CC transactions take place, attention to this issue has been brought by the Financial Action Task Force (FATF), which updated its Recommendations accordingly on grounds that clarification was necessary on how its Recommendation 15 on “new technologies” should be applied to CCs (Brown, 2016: 327- 339).

EU AML regulatory regime in promoting effective harmonization of CC-related AML measures. The anonymity/pseudonymity feature of CCs provides them with the potential to be used for illicit transactions while disguising the identity of the parties involved (Bryans, 2014: 441-472). Therefore, the harmonization of AML measures targeting CC transactions across the EU – besides the core goals of harmonization of AML law in the EU stated by AG Saggio in *Commission v Austria* – is necessary to avoid, to the extent possible, that criminals take advantage of the anonymity/pseudonymity feature of CCs and transfer illicit resources to the EU via the relevant intermediaries involved in the transaction (5). A surmountable hurdle for cryptocurrencies to be included in the scope of AMLD4 is the connecting factor “property” or “funds”. As aforementioned, property – and arguably, funds – is defined as assets of any kind, whether corporeal or incorporeal, movable or immovable, tangible or intangible, and legal documents or instruments in any form including electronic or digital, evidencing title to or an interest in such assets. Although not written for cryptocurrencies, at first glance, this definition is broad enough to also include cryptocurrencies, as they could be seen as incorporeal immovable assets for the purposes of AMLD4 (6).

An insurmountable hurdle, however, is that of the list of obliged entities. None of the players in the cryptocurrency scheme, regardless of which cryptocurrency is concerned, is directly or indirectly included in the list of obliged entities, not even crypto exchanges. Therefore, the AMLD4 framework simply cannot be attached to the crypto scheme, exempting it fully from the AMLD4 scope. AMLD5 widens the EU’s regulatory perimeter for AML/CFT controls and expressly brings providers of exchange services between virtual currencies and fiat currencies (i.e. platforms used to exchange money for cryptocurrency) as well as custodian wallet providers into scope. The introduction of AMLD5 provides a certain degree of guidance within the crypto-assets world. Nevertheless, a large number of legislative gaps, mostly due to the fast evolution of the crypto- world, can still be found in EU law (7).

The first problem concerns the definition of virtual currencies as “a digital representation of value [...] accepted by natural or legal persons as a means of exchange”. In fact, this description allows different interpretations: firstly, if we interpret them as means of exchange from the economic point of view, they describe the function of money, and so, they do not fall within the tradable character of goods. Instead, they define the intermediary objects that help trade of services and products among people.

The limits of both industry- and national-level governance have instigated calls for coordinated global efforts to mitigate the potential uses of CCs for money laundering without curtailing their more beneficial features. The BIS argues that given the nature of digital currencies, which are typically online and therefore not limited to national jurisdictions, a coordinated approach at a global level may be important for regulation to be fully effective. Another gap that should be taken into consideration is represented by the classification of only providers who exchange cryptocurrencies into fiat money and vice versa. In this sense, all types of virtual currencies tradable into fiat money are involved into AMLD5. In other words, only those providers who convert crypto into fiat currencies are considered obliged entities. Neither investment nor utility tokens against fiat money could fall within the directive.

Conclusion

Consequently, even the crypto-to-crypto providers are left outside the category of obliged entities. This represents a problem for the anti-money laundering law, allowing users to exchange anonymously crypto tokens to other ones. One of the most important roles in the scheme of cryptocurrency exchange is undoubtedly the user. Users participate to the transaction of tokens and for this reason they should be included in the EU law. As a matter of fact, the 5th anti-money laundering directive proposed a system of self-declaration, which facilitate the identification of the users to the authorities on a voluntary basis. Nevertheless, an intentional self-proclaim is not strong enough to regulate this segment of cryptocurrency scheme, and for this reason it would be necessary to make it compulsory (8).

Another issue concerns the tumbler-services providers. As it has been mentioned in the first paragraph of this paper, tumbler services are supplied by firms to disguise the origin of tokens simulating a large number of codes. The fact that they are not regulated by the 5th anti-money laundering directive as obliged entities allows criminal to take advantages from anonymity. Indeed, if the tokens pass through a tumbler service then is almost impossible to trace them back (Sharman, 2008: 635-656).

According to the “know your customer” principle of AMLD, the obliged entities have the necessity to control and report information about suspicious transaction.⁶³ In this sense, if the true intention of EU legislators is to regulate and avoid money laundering, the inclusion of such providers is essential. This is the reason why tumbler services should be included in the list of obliged entities (10).

The effectiveness of the FATF and its non-obligatory recommendations has long been subject of scholarly debate. Several commentators have criticised the weak and largely symbolic role of the FATF in appearing to be ‘doing something’ about money laundering without restricting the freedom of capital movements, in any way.

Existing analyses therefore range from a narrower emphasis on the success of efforts to standardize varying AML efforts to more general success in preventing money laundering (11). The proceeding evaluation stresses a different understanding of effectiveness: the balance achieved between mitigating the potential challenges without curtailing the actual opportunities presented for AML efforts. This understanding of effectiveness is invoked for two reasons. First, as the 2015 FATF guidance on CCs is only rather slowly being transposed into national and regional regulations, the narrower emphasis on the success of efforts to standardise varying AML efforts is difficult to presently assess. Second, with little evidence currently implicating CCs in money laundering it is important to consider whether the potential benefits of blockchain technology for global AML efforts are also being promoted by the FATF (12).

References

1. Bjerg, O. (2016), How is Bitcoin Money? Theory, Culture & Society.
2. Brill, Lonnie K, (2014), Cryptocurrencies: The Next Generation of Terrorist Financing, Defence Against Terrorism Review 6 (1).
3. Brown, S, D. (2016), Cryptocurrency and criminality: The Bitcoin opportunity. The Police Journal.
4. Bryans, D. (2014), Bitcoin and money laundering: mining for an effective solution. Indiana Law Journal.
5. Choo, K, R. (2015), Cryptocurrency and Virtual Currency: Corruption and Money Laundering/Terrorism Financing Risks? In Chuen, D. L. K. (Ed.), Handbook of Digital Currency: Bitcoin, Innovation, Financial Instruments, and Big Data ,London: Academic Press.
6. Silva de Freitas, E. (2020), Cryptocurrency Regulation in the EU AML Regime: the path towards effective harmonization? Thesis for: LLM International and European Business Law.
7. European Commission, (2016), Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive (EU) 2015/849 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing and amending Directive 2009/101/EC, Official Journal of the EU.

8. Kern, A. (2001), The international anti-money-laundering regime: The role of the financial action task force, Journal of Money Laundering Control 4.
9. Sharman, J, C, (2008), Power and discourse in policy diffusion: anti-money laundering in developing states, International Studies Quarterly.
10. Van Valkenburgh, P. (2015), Tracking Bitcoin regulation state by state. CoinCentre.
11. www.europe.eu (European Union).
12. www.fatf-gafi.org (Financial Action Task Force).

Rəyçi: h.ü.f.d. Əlizadə Məmmədov

Göndərilib: 12.05.2022

Qəbul edilib: 15.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/60-63>

Həsən Saməddin oğlu Qəhrəmanlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
hasanghrmnl@gmail.com

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONUNUN İQTİSADI İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Şərqi Zəngəzurun iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri haqqında təhlil öz əksini tapmışdır. Regionların iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri üzrə müasir tendensiyalar regional iqtisadi siyasətin, başqa sözlə, regionların iqtisadi inkişafının rolunun öyrənilməsinin vacibliyini nümayiş etdirir. Regional iqtisadi siyasət bu baxımdan ərazi bölgüsünün gələcək inkişafı üçün əsas strategiyaları və məqsədləri özündə ehtiva edir, yalnız bu regiona aid olan amillərin ən əsas istiqamətlərini işıqlandırır. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda təbii ehtiyatlarının işlənməsinə innovativ yanaşmaların tətbiqi, iqtisadi inkişafın bərabərləşdirilməsi problemi növbəti mərhələdə ölkənin inkişafında qeyri-müəyyən mərhələ olaraq qalır. İşğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadiyyatının bərpası işlərinin vahid proqram əsasında aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da dövlət başçısının ölkədə iqtisadi rayonların bölgüsünün təzələnməsi ilə bağlı qərarının qəbul edilməsinə səbəb olub. İqtisadi rayonların yeni bölgüsünün ölkə iqtisadiyyatının daha da sürətləndirilmiş inkişafına diqqət yetirdiyini və bunun iqtisadiyyatın sistemli idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Hazırda iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsinin əsasını regional amil təşkil edir, belə demək mümkünsə, müasir şəraitdə regional inkişafın əhəmiyyəti çox ətraflı öyrənilib.

Açar sözlər: Şərqi Zəngəzur, iqtisadi inkişaf, inkişaf istiqamətləri, regional amil, resurs

Hasan Samaddin Gahramanli

Main directions of economic development of Eastern Zangazur economic region

Abstract

The article provides an analysis of the main directions of economic development of East Zangazur. Current trends in the main directions of economic development of the regions increase the importance of studying the role of regional economic policy, in other words, the economic development of the regions. From this point of view, the regional policy consists of the main strategies for the development of the territorial division and only, it highlights the main directions of the factors that contribute to this region. In East Zangazur the application of innovative approaches to the development of economically natural resources, the problem of creating economic development remains an uncertain process in the new economic development. The unified software for the economic recovery of the liberated lands is economically detrimental, which led the President to decide to renew the division of economic regions. The new division of economic regions is aimed at further accelerated development of the country's economy and strengthening the development of systemic management of the economy. At present, the basis of the impact of economic development is the regional factor, so to speak, it has been studied in great detail in regional development in modern conditions.

Key words: East Zangazur, economic development, development directions, regional factor, resource

Giriş

Zəngəzur Vətən tarixini bilən və sevən hər kəs üçün əziz olan qədim Azərbaycan torpağının adıdır. Azərbaycan üçün çətin olan 20-ci illərdə Sovet Rusiyasının köməyi ilə Ermənistanla verilən torpaq bu gün Azərbaycan əraziləri 30 ilə yaxındır ki, erməni işğalından azad edildikdən sonra yeni nəfəs alır. Bu kontekstdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yaradılmasının, şübhəsiz ki, rəmzi əhəmiyyəti var. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Sərəncama əsasən, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna işğaldan azad edilmiş beş rayon - Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan daxildir. Bu rayonlar tarixən Zəngəzur yaylasının

Zəngəzur silsiləsi ilə əhatə olunmuş və Laçın, Kəlbəcər və Naxçıvana qədər nəhəng bir ərazini əhatə edən şərq hissəsini təşkil edir.

Qarabağ (keçmiş bölmədə - Yuxarı Qarabağ) iqtisadi rayonunun yaradılması və Xankəndi şəhərinin, eləcə də Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşi və Tərtər rayonlarının tərkibinə daxil edilməsi də simvolik xarakter daşıyır. Bu ərazilər həm də tarixən özünəməxsus ənənələr və mədəni irslə bağlıdır.

Təbii ki, bütün bunlar işğaldan azad edilmiş torpaqların həyatında yeni mərhələ inkişaf və çiçəklənmə mərhələsini göstərir.

İşğaldan Azad Edildikdən Sonra Şərqi Zəngəzur

Hazırda işğaldan azad edilmiş torpaqlarda bərpa işləri sürətləndirilmiş sürətlə davam etdirilir: yollar, o cümlədən Şuşaya tarixi Qələbə yolu çəkilir, dağılmış infrastruktur yenidən qurulur, elektriklişdirmə və su təchizatı problemləri həll edilir. Bütün bunlar ona görədir ki, işğalçı tərəfindən öz doğma yurd-yuvasından didərgin salınmış həmvətənlərimiz tezliklə öz yurd-yuvalarına qayıtsınlar.

İşğaldan azad edilmiş rayonların mənzərəli yerlərinin şəkillərinə, bu diyarın zəngin təbiətinə - şəfali bulaqlara, sıx meşələrə, şəffaf bulaqlara, ucsuz-bucaqsız çöllərə, uca dağlara baxmaq kifayətdir ki, onların nə qədər yüksək iqtisadi və turizm potensialı var.

Artıq bu gün işğaldan azad edilmiş torpaqların bəzi ərazilərində işlər qızgın şəkildə gedir, məsəlləri arıçılar uzun müddətə ayrı-ayrılıqda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Koordinasiya Qərargahı yanında İqtisadi Məsələlər üzrə İşçi Qrupunun işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli məqsədilə həyata keçirdiyi pilot layihə çərçivəsində Kəlbəcər rayonundan olan fermerlərə məxsus xırdabuynuzlu mal-qara və arı ailələrinin heyvandarlıq təsərrüfatları yaradılıb. Qoçdaş yaylağına köçürülmüşdür. Bu gün damazlıq qoyunçuluq təsərrüfatlarında 10 min baş xırdabuynuzlu heyvan və 500 arı ailəsi var. Üstəlik, artıq otlaqlarda Kəlbəcər balının ilk süzülməsinə başlanılıb, arıçılıq təsərrüfatlarında bol məhsul yığılıb.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadiyyatının bərpası işlərinin vahid proqram əsasında aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da dövlət başçısının ölkədə iqtisadi rayonların bölgüsünün təzələnməsi ilə bağlı qərarının qəbul edilməsinə səbəb olub. Beləliklə, iş daha səriştəli aparılacaq və ən böyük səmərə verəcək, azad edilmiş rayonların ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası ümumilikdə iqtisadi planlaşdırma və idarəetmənin çevikliyinə artmasına səbəb olacaqdır.

İqtisadi rayonların yeni bölgüsünün ölkə iqtisadiyyatının daha da sürətləndirilmiş inkişafına diqqət yetirdiyini və bunun iqtisadiyyatın sistemli idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir: Dövlət başçısının sərəncamı iqtisadi sahədə ən düzgün qiymətə yönəlib. bütün regionlarımızın iqtisadi imkanlarından və onların hər birinin potensialından daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Məsələn, əvvəlki bölgüdə Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər, Laçın iqtisadi rayonlarının yeni bölgü çərçivəsində inkişafı daha geniş və daha səmərəli olacaq.

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Ermənistanın təcavüzkar əməllərindən əziyyət çəkib, region inteqrasiya proseslərinin intensivləşməsindən məhrum olub. 2020-ci ildə Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlıq hərəkətləri və xalqın sıx qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində işğala son qoyuldu ki, bu da işğaldan azad edilmiş torpaqların yenidən dirçəldilməsi, çevrilişinin başlanması üçün güclü potensial açır, regiona inteqrasiya proseslərinin və iqtisadi inkişafın mərkəzinə çevrilməsi üçün şərait yaradır.

Tədbirin oxşar inkişafı ölkənin regionlarına, o cümlədən Ermənistanla qarşılıqlı əlaqəni və qarşılıqlı faydalı ticarət-iqtisadi əlaqələri gücləndirməyə imkan verəcək və bununla da milli iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirmək və ölkə əhalisinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün multiplikativ impuls alacaq. Belə bir şəraitdə Azərbaycan regionda nəqliyyat kommunikasiyalarının qarşısının alınması üçün tarixi şans və imkanlardan səmərəli istifadə etmək, işğaldan azad edilmiş ərazilərin zəbtədən intensiv inkişafını təmin etmək və onların tezliklə dirçəlməsinə nail olmaq niyyətindədir. Qeyd etmək olar ki, bu strateji istiqamətlərə uyğun olaraq Azərbaycanın bu ərazilərinin yaxın və uzunmüddətli perspektivdə dirçəldilməsi və inkişafı üçün konseptual yanaşma və əsas prioritetlər. İnfrastruktur obyektlərinin tikintisi intensiv şəkildə davam etdirilir, əhalinin elektrik enerjisi, təbii qaz, içməli su və s. ilə fasiləsiz təmin olunması üçün maddi-texniki bazalar bərpa olunur, həmçinin dəmir yolu şaxələri və marşrutları sürətləndirilmiş şəkildə salınır, beynəlxalq avtomobil yolları və beynəlxalq hava limanı tikilir. Məcburi

köçkünlərin öz evlərinə və evlərinə qayıtmasını təmin etmək üçün azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi davamlı olaraq həyata keçirilir.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, bu ərazilərin səmərəli idarə olunması üçün həm institusional, həm də inzibati tədbirlər həyata keçirilir. Bununla bağlı Azərbaycanda ölkə regionlarının yeni iqtisadi rayonlaşdırılması formalaşmış. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli fərmanı ilə iqtisadi rayonların yeni bölgüsü təsdiq edilib, eyni zamanda iki yeni iqtisadi rayon yaradılıb:

- 1) Qarabağ iqtisadi rayonu
- 2) Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu zəngin təbii sərvətləri, əlverişli iqlimi, o cümlədən faydalı qazıntıları ilə seçilən Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarının bazasında formalaşmış və sərvətlərin inkişafı üçün münbit şərait var.

İqtisadi İnkişafın Əsas İstiqamətləri

Zəngəzurun inkişafı ilə güdrətli potensial formalaşacaq və Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə bütün türk dünyasını, eyni zamanda, ölkənin regionlarını birləşdirəcək, Azərbaycanın əzəli torpaqlarına çevrilmək üçün zəmin yaranacaq, Azərbaycanda inteqrasiya prosesləri güclənəcək. Bütün dünya. Bundan başqa, sosial-iqtisadi inkişaf çərçivəsində dağıdılmış infrastrukturaların, yaşayış binalarının, ictimai binaların, məktəblərin, xəstəxanaların, incəsənət müəssisələrinin, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, məscidlərin və baş kilsələrin bərpası həyata keçiriləcək (Həsənov, Babayev, İsmayılova, və Bayramov, 2013: 51).

İndiki şəraitdə, ümumilikdə, ölkənin işğaldan azad edilmiş ərazilərində kəndlərin, qəsəbələrin, şəhərlərin bərpası və dirçəlişi istiqamətində intensiv işlər aparılır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 4 yanvar tarixli fərmanına əsasən, “Qarabağın Dirçəliş Fondu” Müşahidə Şurasının tərkibi təsdiq edilib (Əliyev və Şahverdiyeva, 2014: 35).

Fond həyata keçirdiyi tədbirlər çərçivəsində erməni işğalından azad edilmiş ərazilərdə dirçəliş və bərpa işlərinin tarixi və strateji əhəmiyyətinə dair sistemli tədbirlər və layihələr hazırlayıb həyata keçirib. Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii və iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması istiqamətində məqsədyönlü iş və tədbirlər həyata keçirilir (Həsənov, Babayev, İsmayılova, və Bayramov, 2013: 173).

Artıq pilot layihələr həyata keçirilir - yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində “Ağıllı kənd”. Belə qəsəbələrin və şəhərlərin yaradılması yaşayan insanlar üçün əhəmiyyətli dərəcədə əlverişli və komfortlu istifadənin formalaşmasına imkan verəcək və smart texnologiyaların, idarəetmə formalarının, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına, sənaye sektorunun ekoloji təhlükəsizliyinə imkan verəcək (İsmayılova, 2014: 84).

Şərqi Zəngəzurdə nəzərdə tutulan layihə və tədbirlərin həyata keçirilməsi çərçivəsində sosial-iqtisadi inkişaf və daha səmərəli əlavə dəyər mənbələrinin yaradılması, daimi iş yerləri təmin ediləcək. Sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait və regiona investisiya axınının intensiv cəlb edilməsi üçün daha cəlbedici investisiya mühitinin yaradılması. Bu iqtisadi rayonda tranzit potensialı xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək, Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin reallaşdırılması sayəsində iqtisadi fəallığın yüksəldilməsi üçün güclü potensial yaradılacaq, dövlətlərin, regionların və dövlətlərin subyektləri tərəfindən yeni xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılması nəzərdə tutulur.

Məsələ burasındadır ki, Azərbaycanla Rusiya arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, Ermənistan dəmir yolları Rusiyaya məxsus olduğundan 43 kilometrlik dəmir yolu hissəsinin tikintisi təmin ediləcək və bununla da Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mühüm nəqliyyat əlaqəsi, o cümlədən fasiləsiz olaraq yaradılacaq. Azərbaycan vasitəsilə Türkiyə ilə Rusiya arasında quru və dəmir yolu əlaqəsi vardır (Qasımlı, Vəliyev, və Hübətov, 2014: 169).

Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi və kommunikasiya infrastrukturunu layihəsinin həyata keçirilməsinin strateji əhəmiyyətini səciyyələndirən budur. Bundan əlavə, regionun inkişafının intensivləşməsinə və region ölkələrinin daha fəal dünya iqtisadi proseslərinə və kommunikasiyalarına daxil olmasına imkan verəcək belə bir strateji beynəlxalq nəqliyyat qovşağının bloku açılmışdır. Bu nəqliyyat dəhlizinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, belə bir nəqliyyat marşrutunun açılması və inkişafı iki qonşu və strateji tərəfdaş ölkənin - Azərbaycan və Rusiyanın strateji maraqlarına cavab verir (Qaziyeva, 2017: 225).

Zəngəzur dəhlizinin açılması və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafının sürətləndirilməsi ilə eyni vaxtda onlar erməni işğalından azad edilmiş torpaqların inkişafına və çiçəklənməsinə öz töhfələrini verəcəklər (Qaziyeva, 2017: 248).

Çünki bu torpaqlar məhsuldarlığı ilə seçilir və kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrinin inkişafı, ümumiyyətlə, aqrar sahənin fəaliyyətinin dərinləşdirilməsi üçün böyük potensial mövcuddur. Bu niyyətlərin həyata keçirilməsi nəticəsində yüz minlərlə hektar kənd təsərrüfatı torpaqları, otlaqlar və istifadəsiz torpaqlar kənd təsərrüfatı biznesinə cəlb olunacaq (Səmədzadə, 2021: 257).

Bundan əlavə, emal sənayesi şəbəkəsinin, xüsusən də aqrar-sənaye kompleksinin genişləndirilməsi hesabına burada böyük sənaye potensialı var. Heyvandarlığın, ipəkçiliyin, bitkiçiliyin sürətli inkişafı nəzərə alınmaqla, müasir emal müəssisələrinin yaradılmasını şərtləndirəcək və bununla da güclü sənaye potensialı formalaşdıracaq xammalın formalaşmasına böyük imkanlar açacağı nəzərdə tutulur.

Nəticə

İndiki şəraitdə - Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yeni bölgü əsasında müəyyənləşdirilən ərazisində müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən, sənaye, turizm, kənd təsərrüfatı və aqrar sektorun, ilk növbədə, bitkiçilik və heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün böyük təbii və iqtisadi resurslar, həm də potensial vardır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması isə dünya səviyyəsində Azərbaycanın strateji rolunu birə beş artırır, belə ki, iki yeni iqtisadi rayonun dirçəldilməsində strateji hədəflərin olması, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə türkdilli dövlətlərin inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, Qərblə Şərq, Şimalla Cənub arasındakı yükdaşımanın intensivliyinin artırılması, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi, nəqliyyat və logistika sektorunun əhəmiyyətli səviyyədə inkişaf etdirilməsi sayəsində ölkəmizin rəqabət qabiliyyətinin, həm də siyasi və iqtisadi qüdrətinin dəfələrlə artmasına real potensial formalaşacaqdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya". Bakı, 10.04.2008-ci il.
2. Əliyev, Ə. Q., və Şahverdiyeva, R. O. (2014), İnnovativ strukturların fəaliyyətinin idarə edilməsinin konseptual əsasları. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. "İnformasiya cəmiyyəti problemləri" jurnalı. №1, 33-42.
3. Həsənov, T. G., Babayev, M. R., İsmayılova, Ü. T. və Bayramov, A. T. (2013), Qarabağ regionu: ərazi potensialı və aqrar-sənaye kompleksi sahələrinin dirçəlişinin inkişaf strategiyası, Bakı, BDU, 269.
4. İsmayılova, L. F. (2014), Aqrar sektor və aqrar sahibkarlığın inkişafının bəzi məsələləri, Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universiteti, 275 səh.
5. Qasımlı, V., Vəliyev, Z., və Hübətov, M. (2014), Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr, Bakı, Qanun, 277.
6. Qaziyeva, S. T. (2017), Regionlarda infrastruktur və onların sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universiteti, 280.
7. Mahmudova, L. F. (2005), İnnovativ klasterlərin regionların sosial-iqtisadi inkişafında rolu, Sumqayıt, SDU, 284.
8. Orucov, O. (2021), Təbii ehtiyatlar və onların istifadə edilməsində yeni yanaşmalar, Bakı, Elm, 255.
9. Səmədzadə, Z. (2021), İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa proqramı, Bakı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Sumqayıt dövlət Universiteti, 456.

Rəyçi: i.ü.f.d. Rəşad Muradov

Göndərib: 13.05.2022

Qəbul edilib: 15.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/64-67>

Aysel Asif qız Nəzərova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
ayselnzrval17@mail.ru

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN HEYKƏLTƏRAŞLIĞI

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan heykəltəraşlığının 1991 - ci ildən günümüzdə qədər olan inkişaf tarixi öz əksini tapmışdır. Məqalənin birinci fəslində müstəqillik dövründəki monumental heykəltəraşlıq tarixi onun keçdiyi inkişaf yolu öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda məqalədə heykəltəraşlığın bədii həllinə görə maraqlı olan nümunələrinin yerləşdiyi Fəxri Xiyabanın abidələrinə toxunulmuşdur. Burada Ömər Eldarov, Azad Əliyev, Natiq Əliyev və b.yaratdığı qəbirüstü abidələrin bir qismi haqqında məlumat verilmişdir. Məqalənin ikinci fəslində gənc heykəltəraşların yaradıcılığından, onların vətənpərvərlik mövzusunda yaratdıqları heykəl nümunələrindən söz açılır. "Aprel döyüşləri", "Tovuz döyüşləri", "44 günlük müharibə" mövzularında yaradılan heykəltəraşlıq nümunələrinə məqalədə daha geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: *heykəltəraşlıq, monumental, gənc, kompozisiya, vətənpərvərlik, müstəqillik*

Aysel Asif Nazarova

Azerbaijan sculpture in the period of independence

Abstract

This article reflects the history of development of Azerbaijani sculpture from 1990 to the present day. The first chapter of the article reflects the history of monumental sculpture in the period of independence and its development. At the same time, the article touched upon the monuments of the Alley of Honors, where the most valuable examples of monumental sculpture are located. Here is information about some of the tombstones created by Omar Eldarov, Azad Aliyev, Natig Aliyev. The second chapter of the article addresses the work of young sculptors. In particular, the examples of patriotic sculptures were highlighted. Examples of sculptures created on the themes of "April battles", "Battle of Tovuz", "44 Day War" are given more space in the article.

Key words: *sculpture, monumental, youth, composition, patriotism, independence*

Giriş

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan incəsənətinin ayrılmaz bir hissəsi olan heykəltəraşlıq sənəti özünün bədii-estetik və əhatəli məzmununa görə hər zaman cəmiyyətimizdə diqqət mərkəzindədir. Müxtəlif nəslin nümayəndələrinin müstəqillik dövründəki fəaliyyəti, onların əsərlərində ənənəvilikdən müasirliyə doğru zənginləşən forma-biçim və məna-məzmun təhlili nəticəsində heykəltəraşlarımız dünyaya əvəzolunmaz sənət nümunələri bəxş etmişdir.

Bu hər bir heykəltəraşın öncə yaradacağı obrazın daxili aləminə nüfuz etməsi, onun xarici görkəmi ilə yanaşı şəxsiyyətini dərinlən tədqiq etməsi və əsas xüsusiyyətləri işində ön plana çəkməsi ilə reallaşmışdır. Yalnız belə əsərlər tamaşaçını düşündürmək və diqqətini cəlb etmək gücündə olur. Heykəltəraşlar üçün mövzu məhdudiyəti yoxdur, onlar çox zaman yaradacaqlarını əvvəlcədən düşünmür, ani ilham nəticəsində əsərlərinin kompozisiyalarını yaradırlar (Salamzadə, 1997: 212).

Memorial heykəltəraşlıq

Ölkəmizin müxtəlif guşələrində ucaldılan müxtəlif biçimli heykəltəraşlıq abidələri, xatirə-memorial və memarlıq kompleksləri şəhər və kəndlərimizin möhtəşəm görkəminin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Estetik bədii dəyərə malik olan, tarixi keçmişə dərin ehtiram hissi oyadan həmin əsərlər heykəltəraşlıq və memarlıq sənətimizin qiymətli nümunələridir. Azərbaycan heykəltəraşlığının müasir siması XX əsrin 20-ci illərindən etibarən formalaşmış və sürətli inkişaf yolu keçmişdir (5).

Dövlətimiz müstəqillik qazandıqdan sonra Fəxri Xiyabana sovet dönəmindən də fərqli - xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı və dövlətin imkanlarının artması nəticəsində burada bərpa-yenilənmə işləri aparıldı, onlarla baxımsız qalan məzarlara abidələr qoyuldu, köhnə daşlar yeniləri ilə əvəzləndi. Müstəqillik dövründə yaradılan memorial abidələr kompozisiyanın özünəməxsus, orijinal biçimli bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir (Seyidəhmədli, 2020: 113). Sovet dövründə yaradılmış memorial abidələrdə onun yaradıcıları müəyyən çərçivə daxilində fəaliyyət göstərirdilərsə, müstəqillik dövründə bələ əsərlərin bədii həlli bəzən müəllifin, bəzən isə mərhumun yaxınlarının arzuladığı forma-biçimdə həyata keçirilir. Bu cür müstəqil yanaşmanı Mirzə İbrahimov, Ramiz Mustafayev, Qara Qarayev, Vaqif Səmədoğlu (burada bir cüt ayaqqabı qoyulmuşdur) və başqalarının memorial abidələrində görmək olar (Seyidəhmədli, 2020: 114).

Memorial abidələr öz möhtəşəmliyi və kompozisiyanın mükəmməlliyi ilə öz bədii həllini bir sıra heykəltəraşların yaradıcılığında tapmışdır. İlk baxışdan diqqət cəlb edən memorial abidələr siyahısına Ömər Eldarovun “Akademik Zərifə xanım Əliyeva” (1995), müğənni “Rəşid Behbudov” (1996), “Azərbaycan xalqının ümumimilli lideri Heydər Əliyev” (2004), “Lütfi Ələsgərzadə” (2018), Azad Əliyevin “Xəlil Rza Ulutürk” (1995), Natiq Əliyevin “Bəxtiyar Vahabzadə” (2009) və s. bir sıra şəxsiyyətlərin qəbirüstü abidələrini göstərmək olar.

Ömər Eldarov 1996-cı ildə Azərbaycanın görkəmli müğənnisi, SSRİ xalq artisti Rəşid Behbudovun memorial abidəsini ağ Ural mərmərdən səhnə formasında həll etmişdir. Kompleksin mərkəzində müğənninin tuncdan hazırlanmış kürsü üzərində (h-210 sm) bütöv fiquru ucalır. Memar Elturan Avalovun səmərəli əməyi ilə abidə məkanda uğurla həll olunmuşdur. Abidəyə baxdıqda oxuduğu nəğmənin musiqisinin gözəlliyindən sinəsi qabarmış, qolları yana açılmış, kübar geyimli görkəmli ifaçını görürük. Abidə dinamik və hərəkətdə təsvir olunaraq ətraf mühitlə ovqatyaradıcı harmoniya təşkil edir (Seyidəhmədli, 2020: 121).

Dünyaşöhrətli alim Lütfi Zadənin (2018) abidəsinə baxdıqda isə biz alimin daxili aləmini heykəltəraşın necə uğurla əks etdirdiyinin şahidi oluruq. Abidənin arxasında olan qranitdən qapı elmin rəmzidir, elmin sahəsidir. Heykəl möhtəşəm, dinamik və maraqlı həll edilmişdir. Bu cür təqdimatla müəllif tamaşaçısını alimin fiqurunun enerji saçmasına inandıra bilmişdir.

Memorial heykəltəraşlıq sahəsində uğurla çalışan heykəltəraşlardan biri də Azad Əliyev hesab olunur. Heykəltəraş müraciət etdiyi obrazlara yaddaqalan, cəlbedici, realist-plastik görüntülər vermişdir. Belə obrazlardan biri də “Xəlil Rza Ulutürk” abidə heykəlidir. Memarlıq baxımından da uğurla həll edilən memorialın baş tərəfində şairin tunc fiquru (h-180 sm) qərarlaşır. Şairin abidəsi onun od püskürən çıxışını ifadə edən anda təsvir olunmuşdur. Şairin coşğunluğu sayəsində dalğalanan saçları, var gücü ilə sıxıldığı yumruğu onun yenilməzliyinin, əzmkarlığının göstəricisidir. Obrazın gərginliyi, ekspressiv hərəkətdə verilməsi abidənin emosional qayəsini daha da artırmışdır.

Natiq Əliyev yaradıcılığına diqqət yetirdikdə onun da yaradıcılığında monumental memorial abidələrin xüsusi yer tutduğunu görürük. Müəllif miqyasından, formasından asılı olmayaraq hər bir abidənin obrazlı həllini tapa bilmişdir. Heykəltəraşın hər bir abidəsində obrazların daxili yaşantıları, dinamikası tamaşaçıya xoş təəssürat bağışlayır (“Mədəniyyət” qəz, 2008: 2). Şair Bəxtiyar Vahabzadənin ekspressiv və dinamik həll olunmuş memorial abidəsində də bu xüsusiyyətləri görə bilərik. Abidənin baxılması üçün heykəltəraş fiqurun arxasına qara qranitdən fon vermişdir. Bu fon sayəsində bütün diqqət heykəldə cəmlənmiş və həcmli bir məkan yaranmışdır. Ayaqüstə duran fiqur irəliyə doğru hərəkətdə, sol əlində bir neçə kağız parçası, sağ əli isə sinəsinin önündə təsvir olunmuşdur. Müəllif bu abidədə daxili gərginliyə, ekspressiv dinamikaya, sərt plastikaya malik, jestlərində azadlığı və müstəqilliyi özündə birləşdirən güclü iradəyə malik şəxsiyyət obrazı yaratmışdır.

Heykəltəraşın kamança ustası Həsr Əliyevə həsr etdiyi memorial abidə 2016-cı ildə ucaldılmışdır. Kamança ustası oturmuş əlində kamançası ilə çıxışa hazırlaşan vəziyyətdə təsvir edilib. Onun daxili mənəvi aləminin əksi zahiri cizgiləri sayəsində ifadəli və dəqiq şəkildə verilmişdir.

Gənc heykəltəraşlar

Heykəltəraşlıq sənətimizin keçdiyi inkişaf yolu gənc heykəltəraşların yaradıcılığı sayəsində müasir dövrdə də yeni sənət əsərləri ilə zənginləşməyə davam edir. Rahib Qarayev, Kənan Əliyev, Zəmir Rzayev, Nurlan Məmmədov və b. yaradıcılıq axtarışları onların gələcəkdəki uğurlu yaradıcılıqlarından xəbər verir.

Bu sahəsinin layiqli davamçılarından biri gənc heykəltəraş Rahib Qarayevdir. Bir sıra müsabiqə və sərgilərin iştirakçısı olan istedadlı heykəltəraş daim yeni ideyalar axtarışındadır. Rahib Qarayevin diplom işi olan “Bəhruz bəy Kəngərli” (2014), həmçinin “Düşüncə” (2012), “Odlar yurdu” (2014) və.s əsərlərində ənənə və müasirlik mövzusu uğurla öz bədii görüntüsünü tapmışdır. Müxtəlif materiallardan istifadə edən heykəltəraşın yaratdığı obrazlar güclü emosional təsir qüvvəsinə malikdir. Heykəltəraş portret janrında olan əsərlərində insan simalarının hiss və duyğularını, daxili aləmlərini uğurla tamaşaçıya çatdırı bilər. Bir sıra uğurlu və maraqlı portretlərin müəllifi olan heykəltəraş Akademiyadakı tələbələrinin, dostlarının portretlərini hazırlamışdır. Sənətsünas Ziyadxan Əliyev, əqidə dostları Tural, Səbinə, Aypara, Elvin onun müraciət etdiyi obrazlardır.

Xalqımızın igid övladlarının obrazlarını da, yaradaraq onların xatirəsini əbədləşdirməyi özünə mənəvi borc bilən gənc heykəltəraş bu qəbildən bir sıra şəhidlərimizin baryef və xatirə lövhələrini yaratmışdır. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, general-mayor Həzi Aslanovun büstü, Milli Qəhrəman Albert Aqarunovun abidəsi (Zamik Rzayevlə), 2016-cı il Aprel döyüşlərində şəhid olmuş heykəltəraş Samir Kaçayevin qəbirüstü heykəli, Etibar Sadıqov, Əkbər Hüseynov, Rauf Əliyev, Cavid Həsənov, Kənan İsrailov kimi Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının baryef və xatirə lövhələri bu qəbildən olan nümunələrdir (7).

Milli Qəhrəman Albert Aqarunovun abidəsi (2018) Zamiq Rzayev və Rahib Qarayevin ilk monumental işləridir. Zamiq Rzayevin sözləri ilə desək, bu abidə onların adlarını tarixə saldı. Abidəyə baxdıqda tankla üzərində qayanı yararaq keçən Albertin portretini görürük. Portretin baxılması üçün məhz qayalıq fonunda seçilmişdir. Abidənin əsas hissəsi tuncdan tökülüb, postament isə beton və bürüncdən hazırlanıb (6).

Rahib Qarayev dostu “Aprel döyüşlərinin” şəhidi Samir Kaçayevin qəbirüstü abidəsinə hazırlamışdır. Yüksək səviyyədə hazırlanmış bu memorial abidəyə Samirin uğurlu diplom işi olan “Ogust Rodenin” heykəlinin kiçik variantının əlavə edilməsi məhz Samirin necə uğurlu heykəltəraş olduğuna işarə edir.

“Xocalı”, “Qayıdış”, “Kəpənək”, “24 saat” adlı kompozisiyalarına baxdıqda gənc heykəltəraşın müxtəlif mövzularda necə uğurlu əsərlər yaratdığı şahidi olur.

Gənc istedadlı heykəltəraşlarımızdan biri olan Zamiq Rzayev müxtəlif mövzulara həsr olunmuş əsərlər yaratmaqdadır. Bir sıra sərgi və müsabiqələrdə uğurla iştirak etmişdir. Son illər yaratdığı uğurlu işlərdən biri də Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı general-leytenant Hikmət Mirzəyevin portretidir. Portretdə hərbi salam verən məğrur, qürurlu, eyni zamanda şəhid olmuş əsgərlərini düşünən qəhrəman obrazı əks olunub. Şuşa fəthinin arxasında məhz Şuşa qalası və o qalaya çıxan çətin yol verilmişdir. Portretin aşağı hissəsində verilən dağlara dırmanan əsgər fiqurları əsərin bağışladığı təsiri daha da, artırmışdır.

Heykəltəraşlıq yaradıcılığına yeni qədəm qoyan istedadlı heykəltəraşlardan biri də Təbriz Soltanlıdır. O, tələbəlik illərindən artıq vətənpərvərlik mövzusunun özü üçün bir istiqamət kimi seçmiş bir sıra qəhrəmanlarımızın baryef və xatirə lövhələrini hazırlamışdır. Diplom işi olaraq isə Milli Qəhrəman general-mayor Polad Həşimovun heykəlini hazırlamışdır. Qəhrəmanın xarakterini, daxili dünyasını daş üzərində əks etdirmək nə qədər çətin olsa da, bu məsuliyyətli işi uğurla həll edə bilmişdir. Obraz sağ əlində binokl, sol əli sinəsinin önündə, məğrur addımlayan formada təsvir olunmuşdur. Həmçinin Polad Həşimovun, İlqar Mirzəyevin, Rəşad Atakişiyevin, Mahir Dadaşzadənin büstlərini, İlqar Zeynalli, Emin Süleymanovun xatirə lövhələrini hazırlamışdır.

Akşin və Müstəqil Balayev qardaşlarının bu sənətə maraqları atalarının sayəsində yaranıb. Qardaşlar Vətən Müharibəsi qəhrəmanlarının hər birinin döyüş yolunu öyrənmək və şəhidlərimizin xatirəsini əbədləşdirmək qərarına gəliblər. İlk olaraq şəhid mayor Anar Novruzovun büstünü hazırlayıblar. Daha sonra İman və Qəhrəman qardaşları, Arəstə Baxışova, Mehman Şirvanovun büstlərini hazırlamışlar. Müstəqil Balayev diplom işi olaraq 44 günlük Vətən müharibəsinin tək qadın şəhidi Arəstə Baxışovanın heykəlini hazırlamışdır. Belində tibb çantası və silahla təsvir edilən obraz sanki yaralı əsgərlərimizin harayına çatmaq üçün döyüş meydanına tərəf qaçır. Obrazın belə hərəkətli verilməsi onun təsir gücünü daha da artırır.

Qadın heykəltəraşlarımızın qoyduqları sənət yolunu müstəqillik dövründə də gənc qadın heykəltəraşlarımız layiqincə davam etdirirlər. Belə gənc istedadlardan biri də Çinarə Baxşiyevadır. Ənənələri, xalqımızın qədim inanclarını, milli ruhumuzu öz əsərlərində canlandıran gənc heykəltəraşın

uğurlu işləri sırasına “Nar” (2020), “Gözmuncuğu” (2020), “Şuşamız” (2020), “Şərqi nağılı”(Türkiyə Cümhuriyyətinin 97-ci il dönümünə həsr edilib) əsərləri daxildir.

Nar bizim ən qədim və ən bilinən simvollarımızdan biri hesab edilir. “Nar” əsərində Çınarə Baxşiyeva isti və canlı rəng parlaqlığı ilə nar gözəlinin timsalında bizim Odlar Yurdunun odlulu alovlu qanımızı təcəssüm etdirmişdir. Əsərin üzərində verilmiş təsvirlər, xırda və orta ölçülü narlar onun baxımlılığını daha da artırır.

“Gözmuncuğu” əsərində də qədim dövrlərdən xalqımızın inandığı göz, bəd nəzər və bunlardan insanı simvolik olaraq qoruyan gözmuncuğu təsvir edilmişdir. Gənc heykəltəraş bu obrazında qadın fiquru üzərindən tamamlamağı seçmişdir. Yaşıl, mavi və sarı rəngin ahəngi onun təsirini, mözünün anlaşılıqlığını daha da artırmışdır. Onun fikirlərinə görə hətta əsrlər keçsə də xalqımız yenədə bu inancı daim qoruyub saxlayacaqdır. Elə ona görə də şerti qadın fiquru gözmuncuğunu əlində sanki qoruyurmuş kimi tutmuşdur.

Gənc və istedadlı xanım heykəltəraş Leyla Məmmədovanın yaratdığı əsərlər də diqqətçəkəndir. O, “Vətən naminə” adlı kompozisiyasında döyüş bölgəsindən yaralı dostunu çıxarmağa çalışan igid Azərbaycan əsgərini təsvir edib. Onun ilham mənbəyi Şuşanı azad etmək üçün düşmənlə əliyalın vuruşan qəhrəman əsgər və zabitlərimizin döyüş xatirələri olub. Kompozisiya rəşadətli ordumuzun göstərdiyi qəhrəmanlıqlarla bağlıdır. Kompozisiyada şücaətli ordumuzun ümumiləşdirilmiş obrazı əks olunub. Heykəltəraş obrazlarını dinamik, hərəkətli eyni zamanda mərd və qorxmaz simada uğurla əks etdirmişdir.

Nəticə

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra incəsənətin bütün sahələrində nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf etdi. Bunun ilk və qabarıq göstəricisi sənətin ideoloji asılılıqdan uzaq inkişaf etməsi oldu. Bu dövrdə heykəltəraşlıq sənəti də əvvəlki dövrlərdən fərqli bir axarda inkişaf etdi. Heykəltəraşlarımız bundan əvvəlki dövrlərdə bir çox problemlərlə üzləşirdilər. Bunlardan ən böyüyü mövzu seçimində sərbəstliyin olmaması və heykəlin yaradılması üçün vacib materialların əldə edilməsində olan çətinliklər idi. Eyni problemlərlə xüsusilə monumental heykəltəraşlıq sahəsində çalışan heykəltəraşlarımız qarşılaşırdılar. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin keçdiyi faciəli və qanlı günlər də heykəltəraşlığımızda öz əksini tapmışdır. Xüsusilə “Aprel döyüşləri”, “Tovuz döyüşləri”, “44 günlük müharibə” mövzusunda daha çox önəm verilmişdir. Bu da zamanında yaşananların gələcək nəsillərə ötürülməsini şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Z. (2008-18 dekabr), “Heykəltəraşın sənət dünyasındakı izləri: Xalq rəssamı Natiq Əliyevin portret cizgiləri”, Mədəniyyət qəz.
2. Salamzadə, Ə. Kərimov, K. Rzayev, N. Əfəndiyev, R. Həbibov, N. (1977), Azərbaycan incəsənəti, Maarif.
3. Seyidəhmədli, G. (2020), “Azərbaycan memorial heykəltəraşlığının bədii xüsusiyyətləri (Fəxri Xiyabanın abidələri əsasında)”, Avropa.
4. Seyidəhmədli, G. (2013), “Natiq Əliyevin yaradıcılığında memorial abidələr”// “Mədəniyyət dünyası”, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Maarif, 100-105 s.
5. http://anl.az/download/meqale/baki_xeber/2014/dekabr/411757.htm
6. <https://qafqazinfo.az/news/detail/komandirin-isteyi-ile-aqarunovun-heykelini-hazirlayan-muellimler-fotolar-262802>
7. <https://medeniyyet.az/page/news/56665/.html?lang=az>
8. <https://medeniyyetv.az/az/news/2095/veten-muharibesi-qehremanlari-genc-heykeltaraslarin-eserlerinde>

Rəyçi: s. ü. f. d. Ziyadxan Əliyev

Göndərib: 13.05.2022

Qəbul edilib: 15.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/68-71>**Ruslan Şahin oğlu Həsənzadə**

Bakı Mühəndislik Universiteti

magistrant

hesenzade1498@gmail.com

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ SOSIAL MEDIADAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə

Tədqiqat sosial media anlayışını, müasir sosial quruluşun və sosial medianın mümkün təsirlərini, bu sahədə elm adamlarının nəzəri və konseptual yanaşmalarını, sosial medianın geniş təsirini, sosial medianın əsas alətləri və istifadə nümunələrini əhatə edir. Tədqiqat obyektini kimi ənənəvi dövlət idarəçiliyində sosial medianın rolu araşdırılıb. Tədqiqatın mövzusu bir çox ölkələrin siyasi idarəçiliyində, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin inzibati strukturunda sosial medianın rolu olmuşdur. Bundan əlavə, sosial media vasitəsilə sosial transformasiya təhlil edilib və sosial media anlayışına müqayisəli yanaşmalar aparılıb. Bütün dövlət qurumlarını əhatə edən təhlil metodundan istifadə etmək mümkün olmadığı üçün təhlil yalnız prezidentlik və baş nazir kimi dövlətin ən yüksək səviyyələrində istifadə edilən sosial media hesablarının müəyyən edilməsi kontekstində aparılıb. Tədqiqat zamanı yerli təcrübə ilə yanaşı, dövlət idarəçiliyi sahəsində beynəlxalq təcrübədən də istifadə olunub. Ölkəmizin yerli təcrübəsi dövlət idarəçiliyində sosial mediadan istifadə nümunələri verilmişdir.

Açar sözlər: *ictimai münasibət, sosial media, idarəçilik, dövlət, transformasiya*

Ruslan Shahin Hasanzade

Opportunities to use social media in public administration

Abstract

The research covers the concept of social media, the possible effects of modern social structure and social media, the theoretical and conceptual approaches of scientists in the field, the broad impact of social media, the main tools of social media, and examples of their use. The role of social media in traditional public administration as an object of research has been investigated. The subject of the study was the role of social media in the political governance of many countries, including the governing structure of the Azerbaijani state. In addition, the social transformation was analyzed by social media, and comparative approaches to the concept of social media were conducted. As it is not possible to use the analysis method to cover all government agencies, the analysis was conducted only in the context of identifying social media accounts used by the highest levels of government, such as the presidency and the prime minister. The study used international experience in public administration and local expertise. The local expertise of our country provides examples of the use of social media in public administration.

Key words: *public relations, social media, governance, state, transformation*

Giriş

Hazırda Azərbaycan vətəndaşları internetdən və smartfonlardan fəal istifadə edirlər. Texnologiyanın gələcəyə istiqamət vermək gücünə malik olduğundan, illər ərzində informasiya və kommunikasiya texnologiyasındakı inkişaf nəticəsində siyasi kommunikasiyanın inqilabi dəyişikliklərə məruz qalması təəccüblü deyildi (Cahangirli, 2015: 207). Nəticə etibarilə, sosial medianın siyasi kampaniyaya daxil edilməsi siyasi kommunikasiyanı tamamilə fərqli bir vəziyyətə gətirdi. 2016-cı il ABŞ prezident seçkiləri haqqında necə məlumat əldə etdiyini ortaya qoyan araşdırma göstərir ki, ABŞ vətəndaşlarının 44%-i 2016-cı il prezident seçkiləri ilə bağlı məlumatları izləmək üçün sosial mediadan istifadə edib. Eyni araşdırmanın başqa bir tapıntısı isə 18-29 yaşlı insanların ən çox kabel televiziya xəbərlərinə üstünlük verən digər yaş qruplarından fərqli olaraq məlumat mənbəyi kimi sosial mediaya üstünlük verdiyini təsdiqləyir, deməli, siyasətçilərin siyasi kampaniyalarını aparmaq üçün internetə girməkdən başqa variantları yoxdur. Növbəti seçkilərdə siyasi namizədlərin qarşıdakı illərdə öz iştiraklarını artırmaq üçün tədricən onlayn vasitələrdən istifadə edəcəyi proqnozlaşdırılır və son seçkilər bu

proqnozun doğruluğunu nümayiş etdirir. Bütün bunlar onlayn məkanda sosial medianın seçki kampaniyaları üçün nə qədər vacib olduğunu göstərir.

Sosial media marketinqi (SMM) şirkətin öz maraqlı tərəflərinə dəyərlər təklif edən sosial media platformalarında onlayn marketinqlə bağlı fəaliyyətlərin yaradılması və təşviqi prosesi kimi təsvir edilə bilər (Pham P. H., Gammoh, 2015: 325). Bundan başqa şirkətlərin sosial media platformaları vasitəsilə onlayn marketinq təklifləri yaratması, ünsiyyət qurması və təqdim etməsi prosesi, maraqlı tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqəni, məlumat mübadiləsini asanlaşdırmaq, fərdiləşdirilmiş satınalma tövsiyələri təklif etmək və şifahi söz yaratmaqla maraqlı tərəflərin dəyərini artıran maraqlı tərəflərlə əlaqələr qurmaq və saxlamaqdır. İstehlakçılar sosial mediada məlumat axtarmağa meylli olduqlarından məhsulların və ya xidmətlərin təbliğinin ənənəvi yolu sosial media marketinqi (SMM) ilə müqayisədə daha az təsirli olacaq, buna görə də sosial media platformaları brendlər haqqında məlumatı təbliğ etmək üçün çox istifadə olunur (Khan., 2017: 239). Məlum olub ki, istehlakçıların satın alma niyyəti və marka seçiminə reklam səyləri təsir edir, çünki o, brend kapitalını artırmaq potensialına malikdir. Bundan əlavə, sosial media marketinq səylərinin əsas nəticələrinin müştərilərlə əlaqə yaratmaq və saxlamaq və müştərilərin marka imicini necə qəbul etdiyini formalaşdırmaq olduğu qeyd etmək olar.

Ənənəvi media hələ də siyasət haqqında məlumat almaq üçün əsas platforma olsa belə yeni media müxtəlif növ kampaniyalar üçün alternativ tanıtım platforması kimi intensiv şəkildə istifadə edilmişdir və bütün dünyada namizədlər öz siyasi fəaliyyətlərinin bir hissəsi kimi sosial mediadan intensiv şəkildə istifadə edirlər. Siyasətçilər texnoloji zərurətlərə görə bu platformaları öz planlarına daxil etmiş kimi görünənlər də, sosial media fəaliyyətinin xəbərləri səbəbindən buna meyllidirlər. İlk növbədə, sosial mediadan siyasi təşviqat vasitəsi kimi istifadə etməklə, siyasi namizədlər nəinki birbaşa vədlərini və seçildikləri zaman həyata keçirəcəkləri siyasəti izah etmir, həm də seçicilərin qavrayışını formalaşdırmaq istədikləri kimi seçki hekayələrini tərtib edə bilirlər. Seçicilərin seçimlərində namizəd imicinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, sosial medianın siyasi kampaniya planlarına inteqrasiyası siyasətçilərə ən uyğun namizəd şəkillərini çəkməklə kampaniya məqsədlərinə çatmağa kömək edir. Sosial medianın siyasi namizədlər üçün başqa bir faydası seçicilərin siyasi iştirakını artırmaqdır. Bundan əlavə, sosial media həm də ünvanlı ünsiyyətə imkan verir ki, bu da eyni mövzunun müxtəlif seçici segmentlərinə müxtəlif reklamlarla çatdırıla bilməsi deməkdir ki, bu da seçicilərlə əlaqə saxlamağın daha təsirli yolu kimi görülür. Üstəlik, sosial mediadakı siyasi məzmun siyasi namizədlər üçün imkanlar yaradır, çünki xəbərlər məzmunundan çox, insanların hisslərini və mülahizələrini namizədlərin ümumi münasibəti ilə çatdırmaq üçün alətlərdir. Bundan əlavə, sosial media platformalarında eyni məsələ ilə bağlı müxtəlif fikir və tövsiyələrə məruz qalma ehtimalı olduğundan, sosial mediadan istifadə edən insanların fərqli məlumat və ya dünyagörüşləri haqqında daha açıq fikirlə olduqları aşkar edilmişdir.

Bundan əlavə, hər yerdən 7/24 onlayn ünsiyyət imkanları, interaktiv quruluş, dezinformasiyaya qarşı ani müdaxilə və qapıçıların mərhəmətinə qalmamaq sosial medianın siyasi namizədlərə təqdim etdiyi imkanlardır. Üstəlik, sosial mediadan siyasi kampaniyaya xərcləmək üçün kifayət qədər büdcəsi olmayan və ya bir neçə səbəbə görə ənənəvi mediada işıqlandırılma şansı az olan namizəd istifadə edə bilər, buna görə də siyasi ünsiyyətdə sosial media bir çox siyasətçilərə potensial olaraq səlahiyyət verən “siyasi ekvalayzer” (Huijgh, 2016: 456) kimi görünə bilər ki, bu da sosial media dövründən əvvəl mümkün deyil. Nəhayət, sosial medianın köməyi ilə siyasətçilərin indi ianə istəmək, siyasi mesajlarını göndərmək və insanları seçkilər zamanı onlar üçün işləməyə inandırmaq üçün işə götürüləcək yeni alətlər var. Eyni zamanda, seçicilər mümkün olan ən aşağı qiymətə siyasi namizədlərə məruz qalırlar.

İdarəetmə prosesi bütün ictimaiyyətlə müntəzəm məlumat axını tələb etdiyi üçün korporativ idarəetmə ictimai münasibətlərlə paralel həyata keçirilməlidir. Korporativ idarəetmə anlayışı insanların problemlərinə həll yolları təklif edən və bu həll yollarını dəyərləndirərək ictimaiyyət tərəfindən seçilən siyasi partiyalar baxımından daha çox ön plana çıxır (Güləliyeva, 2019: 12). Bu gün sosial media ictimaiyyətlə münasibətlərdə və korporativ idarəetmə təcrübələrində Facebook və Twitter-dən istifadə vacibdir, çünki onlar ictimaiyyətin məlumat əldə etməsini təmin edən çox mühüm kanaldır.

Korporativ idarəetmə təkcə böyük şirkətlər üçün deyil, həm də kiçik bizneslər və hətta qeyri-kommersiya təşkilatları üçün də vacib elementdir. Çünki korporativ idarəetmə həm idarəetmə baxımından, həm də resurslara çıxışda davamlılığın təmin edilməsi baxımından mühüm hesab edilir. Bundan əlavə, qurumun nüfuzunu və dəyərini artırır, qurumların öz maraqlı tərəfləri ilə etibarlı əlaqələr

qurmasına dəstək olur və maraqlı tərəflərin quruma sədaqətinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən korporativ idarəetmə anlayışı üzərində vurğulanması lazım olan bir anlayışdır. Maraqlı tərəflərlə münasibətlərin və korporativ etibarlılığın vacib hesab edildiyi müasir şəraitdə korporativ idarəetmənin qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi lazımdır (Allagui I., Breslow H., 2016: 24).

Dövlət idarəçiliyində texnoloji determinist yanaşma dövlətin fərdlər üzərində öz gücünü təmsil etmək və qanunlaşdırmaq üçün texnologiyadan istifadə etdiyi bir üsuldur. Dövlət özünün istehsal etdiyi qaydalar və qanunlar sistemi vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Əhali tərəfindən tələblərin yerinə yetirilməsini təmin etməyin ən ümumi yolu cəza və ya mükafatlardan istifadə etməkdir. Texnoloji determinist yanaşma texnologiyaya dövlətin fərdləri idarə edə bildiyi bir sistemin qurulması kimi baxır. Texnoloji deterministik yanaşma nümayiş etdirir ki, dövlət bunun üçün zəruri olan institusional güc yaratmaq üçün texnologiyadan istifadə edərək öz vətəndaşlarını idarə edə bilir. Texnologiyanın bu hərəkətverici qüvvə kimi çıxış etdiyini nəzərə alsaq, onu Karl Marks və digər nəzəriyyəçilər müasir cəmiyyətlərin müəyyən edici xüsusiyyəti hesab edirlər. Texnoloji determinizm texnologiya ilə cəmiyyətin təbiəti arasında səbəb əlaqəsini təmin etməyi hədəfləyən reduksionist nəzəriyyədir. Texnoloji determinizm texnologiyanı cəmiyyətdə inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi göstərən reduksionist bir nəzəriyyədir (Həbibova, 2018: 49).

Əgər dövlət xidmətlərin hamı üçün əlçatan olmasını təmin etmək iqtidarındadırsa, insanlar bu resurslardan istifadə edəcəklər. Texnoloji deterministik yanaşma dövlətə fərdlər üzərində hakimiyyətinin qorunub saxlanıla biləcəyinə əmin ola biləcəyi şərait yaratmağa imkan verir. Texnoloji determinist yanaşma bir cəmiyyətin texnologiyasının onun mədəni dəyərlərini, sosial quruluşunu və tarixini təyin edən nəzəriyyədir.

Aydın ki, bu gün diplomatiyaya təsir edən əsas amil kommunikasiya və informasiya texnologiyalarının dəyişməsidir. Rabitə və informasiya texnologiyaları insanların ünsiyyət və məlumat mübadiləsi üsullarında inqilab etdi və qlobal siyasəti, sosial və iqtisadi mənzərəni dəyişdi. Texnoloji innovasiya ölkələrin imtina edə bilməyəcəyi beynəlxalq əlaqələr yaratmaqla qloballaşmaya töhfə verir. İnternet, xüsusən də “informasiyanın yayılması, mübadiləsi və saxlanması imkan verən kommunikasiya vasitəsi” anlayışı ilə ictimai və özəl ünsiyyətdə mərkəzi yer tutmuşdur. Sosial media internet ətrafında formalaşan yeni siyasət sahələrində iştirak etmək istəyən dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və fərdlər üçün böyük imkanlar və mübarizələr ehtiva etsə də, daha əlaqəli və vahid bir baxışa sahib olmaq üçün müxtəliflik təklif edir.

Dövlət xidmətlərinin səmərəli şəkildə təmin edilməsi səyləri yeni dövlət idarəçiliyi yanaşmasının biznes prinsipləri və texnikalarından istifadəni gündəmə gətirmişdir. Bu gün bir çox ölkələrin dövlət sektoru rəqabətə davamlı bazar mexanizmlərindən və özəl sektorun idarəetmə üsullarından istifadə etməklə əhəmiyyətli dəyişikliklər edir. İstər mərkəzi hökumət, istərsə də yerli hökumətlər səviyyəsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq və əməkdaşlıqlar, yerli xidmətlərin göstərilməsində özəlləşdirmə üsullarından istifadə, mərkəzi hökumətdən yerli idarələrə ötürülən xidmətlər mərkəzsizləşdirmənin ölçülərini ortaya qoyur.

Dövlət idarəçiliyində ictimai transformasiyanın əhəmiyyətini artırılmasında sosial medianın rolu getdikcə artırılmalıdır. Bu kontekstdə biz fərdi rəqəmsal cihazlardan və onlayn sosial şəbəkələrdən istifadənin dövlət idarəetmə şöbələri tərəfindən necə istifadə oluna biləcəyinə baxmalıyıq. Eyni zamanda, rəqəmsal kanalların ictimai həyat və xidmətlər üçün siyasətçilər və dövlət rəsmiləri ilə koordinasiya şəkildə, sosial media mühitindən istifadəsinə dəstək vermək lazımdır.

Ənənəvi dövlət idarəçiliyində sosial şəbəkə saytları və seçkilər arasındakı əlaqəyə diqqət yetirən bir araşdırma getdikcə populyarlaşır. Yeni Zelandiyada aparılan bir araşdırma sosial şəbəkələrin ölçüsü ilə seçki nəticələri arasında kiçik, lakin müsbət əlaqəni ortaya qoyur (Cameron, Barrett, Stewardson, 2016: 419). Buna görə də namizədlərin diqqətinin sosial media strategiyalarında cəmlənməsi təklif edilir (Cameron, Barrett P., Stewardson B., 2016: 420). Siyasətdə sosial media dalğası olsa belə, bəzi araşdırmalar rəqəmsal medianın artan iştirak baxımından gözlənilən nəticələri vermədiyini iddia edir. Məsələn, Groshek və Dimitrova sosial medianın 2008-ci il ABŞ prezident seçkiləri zamanı istifadəçilərin səs vermə niyyətinə təsir etmədiyini iddia edirlər (Groshek, Dimitrova, 2011: 359).

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində sosial media mühiti və onun dövlət idarəçiliyində rolu araşdırılmışdır. Bu sistemə proqram təminatının əlavə edilməsi ilə fərqli bir forma alır və arxa planda əsas istifadəçinin kim olduğu aydın olmayan sosial media kanalında avtomatlaşdırma əsaslı struktura meyl var. Bu kontekstdə gələcəkdə süni intellekt texnologiyaları və sosial bot və s. kimi ağıllı proqram tətbiqlərinin artacağı və sistemi daha da mürəkkəbləşdirəcəyi proqnozlaşdırılır və planlara daxil olmayan sosial media idarəçiliyinin uğurlu nəticə verməyəcəyi qənaətinə gəlinib.

Sosial mediada yazılan yazının rəsmi yazışmalarda olduğu kimi qurumu rəsmi təmsil etməsi anlayışı ümumi qəbul olursa da, bu, natamam yanaşma kimi qiymətləndirilir və heç də həmişə mümkün görünmür. Sosial mediada edilən paylaşımların çox qısa müddətdə silinə və ya dəyişdirilə bilməsi nəticəsində bəzən hər hansı bir mövzuda institusional baxışın nə olduğu ilə bağlı dəqiq mövqe ortaya qoyula bilmir. Qurumun yüksək səviyyəli rəhbərləri tərəfindən edilən paylaşımlar da oxşar vəziyyətlə üzləşə bilər və qurumun sosial mediada təmsil olunması mübahisəli olmaqda davam edir. Bununla belə, korporativ sosial media əməliyyatı ilə təyin edilmiş personal tərəfindən edilən hər bir yazı üçün qurumu təmsil etmək anlayışı və məsuliyyətində olmaq tövsiyə olunan bir yanaşmadır.

Dövlət qurumlarında sosial media hesablarının fəaliyyətinə cavabdeh olan personalın hədəf kütlələri ilə ünsiyyətinə mənfi təsir göstərən mühüm məsələ trol hesablarıdır. Dövlət qurumları ilə ünsiyyətdə olan şəxslərin trollük məqsədi ilə etdikləri postların digər normal postlardan fərqlənmədiyi hallarda işçi qüvvəsində vaxt itkisi baş verə, mövzu və keyfiyyətdən asılı olaraq müvafiq dövlət qurumuna mənfi təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Allagui, I., & Breslow H., "Social media for public relations: Lessons from four effective cases". *Public relations review*, 2016, vol 1, №42, p.20-30.
2. Cahangirli, C., "Dövlət idarəçiliyi Mahiyyəti və müasir formaları", *Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə*, 2015, №50, s.205-212.
3. Cameron, M. P., Barrett P., & Stewardson B., "Can social media predict election results? Evidence from New Zealand". *Journal of Political Marketing*, 2016, №15, p.416-432.
4. Groshek J., & Dimitrova D.(2011), "A cross-section of voter learning, campaign interest and intention to vote in the 2008 American election: Did Web 2.0 matter", *Communication Studies Journal*, №9, p.355-375
5. Güləliyeva, S. (24 Yanvar 2019), "Dövlət idarəçiliyi və islahatlar", *Kredo*, s.12.
6. Həbibova, Z.Z. (2018), "Dəyişikliklərin idarə olunması və dövlət idarəçiliyi" dərslisi, *Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası*, Bakı, 231 s.
7. Huijgh, E. (2016), "Public diplomacy. The SAGE Handbook of Diplomacy". London: Sage, p. 437-450.
8. Khan, M. L. (2017), "Social media engagement: What motivates user participation and consumption on YouTube?", *Computers in human behavior*, 2017, №66, p.236-247.
9. Pham P. H., & Gammoh B. S.(2015), "Characteristics of social-media marketing strategy and customer-based brand equity outcomes: a conceptual model", *International Journal of Internet Marketing and Advertising*, №9, p.321-337.

Rəyçi: s.e.ü.f.d. Manaf Bağırzadə

Göndərilib: 13.05.2022

Qəbul edilib: 15.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/72-76>

Günay Samir qızı Kərimli
Bakı Mühəndislik Universiteti
magistrant
kerimligunay271@gmail.com

KRİPTOVALYUTA VƏ MƏZƏNNƏLƏRİN ƏLAQƏSİ

Xülasə

Virtual kriptovalyuta olan bitkin rəqəmsal formata malik olan, texniki olaraq blokçeyn kimi ifadə edilən əməliyyatları əhatə edən və mərkəzi pul sisteminə daxil olmayan valyutadır. Tədqiqatda kriptovalyuta Bitcoin ilə valyuta məzənnələri arasındakı əlaqəni ortaya çıxarmaq hədəflənir.

ABŞ Dolları ilə Avro, Yapon Yeni, İngilis Funtı, Avstraliya Dolları, Kanada Dolları, İsveçrə Frankı, Yuan Renminbi və İsveç Kronu məzənnələri ilə Bitcoin məzənnəsi arasındakı əlaqə, 3.02.2016-04.10.2020 tarixləri arasındakı gündəlik məzənnələrə əsaslanaraq, struktur Qreçori və Hansen kointeqrasiyasını və Qreçer səbəb-nəticə analizini pozur.

Təhlil nəticəsində müəyyən edilib ki, BTC/USD məzənnəsində struktur fasilələri 2017-ci ilin aprel və dekabr aylarında baş verib. Bundan əlavə, tədqiqatda valyuta məzənnələrinin zaman silsiləsi arasında uzunmüddətli kointeqrasiya əlaqəsi, CNY/USD məzənnəsi ilə BTC/USD məzənnəsi arasında isə birtərəfli müsbət səbəb əlaqəsi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *kriptovalyuta, bitcoin, valyuta məzənnəsi, struktur fasilə, zaman seriyası analizi*

Gunay Samir Karimli

Relationship between cryptocurrency and rates

Abstract

Bitcoin, a virtual and cryptocurrency, is a digital currency that encompasses transactions, technically referred to as blockchain, and is not part of the central monetary system. The study aims to uncover the link between the cryptocurrency Bitcoin and exchange rates.

The relationship between the US dollar and the euro, the Japanese yen, the British pound, the Australian dollar, the Canadian dollar, the Swiss franc, the yuan renminbi and the Swedish krona and the Bitcoin exchange rate, based on the daily exchange rates between 3.02.2016 and 04.10.2020, and Grenzer violates cause-and-effect analysis. The analysis revealed that structural breaks in the BTC / USD exchange rate occurred in April and December 2017.

In addition, the study identified a long-term cointegration relationship between exchange rates over time, and a one-way positive causal relationship between the CNY / USD exchange rate and the BTC / USD exchange rate.

Key words: *cryptocurrency, bitcoin, exchange rate, structural break, time series analysis*

Giriş

Hesab vahidi olmaq, mübadilə funksiyasını yerinə yetirmək, ondan qənaət vasitəsi kimi istifadə etmək və təxirə salınmış borcların ödənilməsini təmin etmək kimi əsas funksiyaları vardır (Bourı, Azzı, Syhrberg, 2021:45).

Virtual pul mövqeyində olan kriptovalyutaların bu funksiyaları yerinə yetirib-yetirməməsi və pul kimi qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlı müzakirələr hələ də davam edir.

Şifrələmə elmi olan kriptologiya kriptovalyutaların strukturunu təşkil edir. Kriptologiya pulun yaradılması prosesini və pulla aparılan əməliyyatların etibarlılığını təmin edir. Kriptovalyutaların nəzəri infrastrukturunu 1998-ci ildə Wei Dai tərəfindən aparılan araşdırmalarla yaradıldığı halda, bugünkü kriptovalyutaların infrastrukturunu 2008-ci ilin sonlarında Satoshi Nakamoto tərəfindən hazırlanmışdır.

Kriptovalyutalar Avropa Mərkəzi Bankının pul matrisinə uyğun olaraq tənzimlənməyən və hazırda hökumətlər tərəfindən tənzimlənməyən rəqəmsal formata malik virtual pullar kateqoriyasına aid edilir.

Bundan əlavə, bu valyutalar heç bir kommersion bankının mövcudluğunu və elektron pul köçürməsinə tələb etmir.

Bitcoin virtual pul və ya kriptoqrafik pul adlandırılanların ilk nümunə olmuşdur. Başlanğıcda yalnız onlayn oyun platformalarında istifadə edilən Bitcoin zamanla bir çox satıcı tərəfindən ödəniş vahidi kimi qəbul olunmağa başladığı üçün populyarlığı artdı və bəzi komponentlərdən ibarət ekosisteme çevrildi. Virtual valyuta olaraq Bitcoin, gətirdiyi bəzi təhlükəsizlik risklərini aradan qaldırmaq üçün Blockchain adlı kriptoqrafik alqoritmlə işləyən və şəbəkədə iştirak edən hər kəsin nəzarətinə açıq olan reyestr əsasında istehsal olunur. Bununla belə, potensial yeniliklərindən çox, çox yüksək qiymət artımları ilə diqqət çəkir.

Qeyd edək ki, ən məşhur kriptovalyuta kimi Bitcoin kursunun proqnozu üçün bir çox analiz və tədqiqatlar aparılmışdır. İlk əvvəl, zaman sıralarının analizi üçün nəzərdə tutulmuş ARIMA, GARCH ing. (AutoRegressive Conditional Heteroskedasticity və GARCH ing. Generalized ARCH) kimi statistik modellər tətbiq edilmişdir. Gündəlik verilənlərdən istifadə etməklə Bitkoinin mübadilə kursunun maksimal, minimal və bağlı qiymətləri) və Bitkoinin qiymətinin istiqamətinin proqnozlaşdırılmasına baxılır. Əvvəlcə proqnozlaşdırmada ən relevant əlamətləri seçmək üçün əlamətlərin seçilməsinin müxtəlif metodları qiymətləndirilir. Sonra qiymətin istiqamətini proqnozlaşdırmaq üçün neyron şəbəkələrinin, dayaq vektorları metodunun SVM və ansambl alqoritmlərinin rekurrent neyron şəbəkələri və k-ortalıqlar klasterizasiya metodu əsasında) davranışı analiz edilir. Neyron şəbəkələri və SVM metodları Bitkoinin maksimal, minimal və bağlı qiymətlərinin reqressiyası üçün istifadə edilir. Bundan başqa, reqressiyanın nəticələri qiymətin dəyişmə istiqamətinin proqnozunu yaxşılaşdırmaq üçün giriş verilənləri kimi istifadə edilir.

Kriptovalyuta bazarı strukturu və təşkili baxımından kifayət qədər gənc və çox spesifik maliyyə bazarıdır. Yarandığı gündən-2009-cu ildə, sürətli artım-2017-ci ilin dekabr ayına qədər, sonra azalma-2018-ci ilin yanvar ayından 2019-cu ilin yanvar-fevral aylarına qədər və daha bir artım dalğası 2019-cu ilin mart-iyul ayları və eniş iyuldan olmuşdur. Noyabr-2019, lakin amplituda onsuz da kiçikdir. Uzun tarixin olmaması kriptovalyuta bazarını tam təhlil etməyi çətinləşdirir. Bununla belə, onun təkamülünün bəzi mərhələlərini, o cümlədən institutlarının inkişafı ilə bağlı olanları artıq izləmək olar.

Aydın ki, bu proseslər kriptovalyuta bazarı oyunçularının davranış nümunələrinin transformasiyası ilə müşayiət olundu. Bu modellərin öyrənilməsi bizə davranış maliyyəsinin bir sıra nəzəriyyələrini sınaqdan keçirməyə, həmçinin digər maliyyə bazarları ilə müqayisədə kriptovalyuta bazarının fəaliyyətinin ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Hal-hazırda da kriptovalyutaların populyarlığının artması dollar sisteminin böhranı nəticəsində yaranan pul qıtlığını aradan qaldırmaq cəhdləri ilə əlaqədardır. Dollar sisteminin böhranı isə milli pul olan ABŞ dollarının dünya pulu rolunun oynaması nəticəsində yaranan ziddiyyətlə bağlıdır. Belə ki, ABŞ-da daxili iqtisadi problemləri həll etmək üçün Federal Ehtiyat Sistemi faiz dərəcəsini qaldırıqda Çin, Hindistan, Türkiyə, Braziliya və sair ölkələr dolların ölkədən axını ilə üzlaşmış, bu da həmin ölkələrdə milli valyutaların dəyərsizləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Dollar sisteminin böhranı dünya ticarətində dollardan imtina prosesini gücləndirir. Bir çox ölkələr, o cümlədən Çin, Rusiya, Hindistan beynəlxalq ticarətdə dollardan imtina etmək niyyətlərini elan etmişlər. Dollar sisteminin böhranının əlamətlərindən biri də özəl kriptovalyutaların inkişafıdır (Volosovych, 2006:79). 2017-ci il sentyabrın sonlarında BVF-nin icraçı direktoru Kristin Laqardın institutları zəif və milli valyutaları qeyri-sabit olan ölkələrə dollar əvəzində kriptovalyutalardan geniş istifadə etmək çağırışı diqqətəlayiqdir. O, həmçinin demişdir ki, özəl kriptovalyutalar riskli və qeyri-dayanıqlı olduqda Mərkəzi Banklar da qanuni rəqəmsal valyuta buraxa bilər.

Hazırda dünya iqtisadiyyatında kriptovalyutaların inkişafı üçün vahid strategiya yoxdur, lakin elektron pulların maliyyə tənzimləyicilərinin nəzarəti altında olması vacibdir, Dünya iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti təstiq edir ki, dünya valyuta sisteminin transformasiyası qaçılmazdır və bu proses dünyanın aparıcı siyasi və iqtisadi qüvvələrinin konfigurasiyasının dəyişməsi ilə bağlıdır.

Araşdırmada ABŞ dolları əsaslı Bitcoin məzənnəsi və gündəlik orta dəyərlər əsasında dünyanın ən çox tədaviyə malik 8 ölkəsinin valyutaları arasındakı əlaqə araşdırılıb. Bu istiqamətdə tədqiqat iki fərqli hissədən, nəzəri məlumatların və mövzuya dair ədəbiyyatın yer aldığı giriş hissəsi və metodik izahların yer aldığı hissədən ibarətdir.

Tədqiqatın Bitcoin və valyuta məzənnələri arasındakı əlaqəyə dair araşdırması, unikal analiz sahəsi və struktur fasilələri nəzərə alan ekonometrik təbiiqləri ilə orijinalı təqdim etdiyi və ədəbiyyata töhfə verdiyi düşünülür.

Metod

USD əsasında bitkoin məzənnəsinə təsir edən digər məzənnələri müəyyən etmək üçün ilk növbədə valyuta məzənnələri ilə bağlı zaman sıralarının stasionarlığını təmin etmək lazımdır. Sabitlik yalandan qaçmaq və zaman sıralarının təhlilində etibarlı və dəqiq nəticələr əldə etmək üçün ilkin şərtir.

Tədqiqatda, zaman seriyasının stasionarlığı tək bir struktur qırılma göstərən Enhanced Dickey Fuller ADF və Zivot-Andrews vahid kök testləri ilə sınaqdan keçirilmişdir (Charemza, Deadman, 2019: 111 – 112).

Bitcoin və valyuta məzənnələri arasında struktur fasilələrin mövcudluğu altında kointeqrasiya əlaqəsinin mövcudluğu Gregory and Hansen 1996) testi ilə araşdırılmışdır. Dəyişənlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi Qrancer Səbəbiyyət analizi ilə araşdırılmışdır (Dickey, Fuller, 2019:18 – 19).

Aparılan anlaizlər üzrə müəllif araşdırması

Seriyanın vahid kökə malik olub-olmaması, başqa sözlə, stasionar olub-olmaması sabit və sabit/trend şərtləri əsasında Təkmilləşdirilmiş Dickey Fuller ADF) testlərindən istifadə edilməklə müəyyən edilmişdir.

Bundan əlavə, zaman seriyasının stasionarlığı struktur qırılmanı nəzərə alan Zivot-Andrews Z-A) vahid kök testi ilə də sınaqdan keçirilmişdir.

Z-A vahid kök testinin nəticələri araşdırıldıqda, bütün valyuta məzənnələri üçün t statistik dəyərlər müxtəlif əhəmiyyət səviyyələrində kritik dəyərlərdən kiçikdir və sıfır hipotezi rədd edilir. Buna görə də müəyyən edilmişdir ki, dəyişənlərin bütün zaman sıraları struktur fasiləli sıralarda stasionardır.

Nəticələr struktur qırılma tarixləri baxımından qiymətləndirildikdə, BTC/USD məzənnəsindəki struktur pozulmalarının 2019-cu ilin aprel və dekabr aylarında baş verdiyi görünür.

Aprel ayında Bitcoin-in qeyri-qanuni fəaliyyətlərdə istifadəsi kimi neqativlər nəticəsində Bitcoin-in dəyəri 71% azaldı və investorlar panikaya düşərək Bitcoin-ə investisiya etməkdən yayındılar. Bu vəziyyət Bitcoin dəyərindəki bu qırılmanı izah edir.

Apreldəki bu fasilə Bitcoin dəyərinin noyabr ayına qədər üçrəqəmli səviyyədə qalmasına səbəb oldu. Noyabr ayında Bitcoin 4 rəqəmli rəqəmlər gördü, lakin bu vəziyyət ikinci fasilə tarixi olaraq təyin olunan dekabr ayında yenidən böyük enişlə sona çatdı.

Qreqori-Hansen kointeqrasiya təhlilində fasilənin kointeqrasiyada ola biləcəyinə əsaslanaraq alternativ fərziyyəyə qarşı alternativ fərziyyə hazırlanmışdır. Qreqori-Hansen kointeqrasiya təhlilində üç alternativ model var: sabitin pozulması, trendlə sabitin pozulması və rejim dəyişikliyi. Qreqori-Hansen təhlilində, struktur qırılma vaxtının daxili olaraq təyin olunduğu proqnozlaşdırılır (Dirican, Canöz, 2018:98).

Dəyişənlər arasında əlaqənin mövcudluğu və istiqaməti Qrancer Səbəb analizi ilə araşdırılmışdır. ADF və Zivot-Andrews vahid kök testinin nəticələrinə görə, modelə daxil olan dəyişənlərin zaman sıralarının səviyyədə stasionar olduğu müəyyən edilmişdir. 2019 - cu ilin aprel və dekabr aylarında Bitcoin dəyərinin kəskin azalması və investorların çaxnaşması bu dövrlərdə BTC-yə olan inamı və tələbi pozdu.

Gregory-Hansen kointeqrasiya təhlilində hesablanmış t-test statistik qiymətlərinin minimum olduğu nöqtə qırılma nöqtəsi kimi müəyyən edilir. Alınan t statistik dəyər mütləq dəyərədə Qreqori-Hansen kritik dəyərlərindən böyükdürsə, uzun müddətdə seriyalar arasında heç bir kointeqrasiya olmadığına dair sıfır fərziyyə rədd edilir.

Təhlil nəticələri qiymətləndirildikdə müəyyən edilmişdir ki, sabitdə qırılma, trenddə olan sabitdə fasilə və rejim dəyişikliyi modellərində statistik dəyərlər 1%, 5% kritik dəyərlərdən yüksəkdir.

Struktur fasiləsi olan seriyalar arasında uzunmüddətli əlaqə mövcuddur, yəni kointeqrativdir. Bu tapıntı Song 2016 tərəfindən araşdırmada təqdim edilən tapıntılara bənzəyir (Dulupçu, Yiyit, Genç, 2017:15).

ABŞ dollarına əsaslanan Bitcoin məzənnəsi ilə digər valyuta məzənnələri arasındakı əlaqənin mövcudluğu və istiqaməti Qrancer səbəb-nəticə analizi ilə araşdırılıb (Gregory, Hansen, 2019:18).

Təhlildə cari Y dəyərini X dəyişəninin cari dəyərindən daha yaxşı və keçmiş dövrün dəyərləri ilə daha ardıcıl proqnozlaşdırmaq olarsa, X dəyişənindən Y dəyişəninə qədər Qrancer səbəbliliyi qeyd edilə bilər. Təhlil nəticəsində Y və X arasında biristiqamətli və/yaxud ikiistiqamətli səbəb əlaqəsi, eləcə də dəyişənlər arasında heç bir səbəb əlaqəsinin olmaması ola bilər (Theodore, 2009:89).

Granger Causality təhlili nəticələrinə görə, CNY/USD məzənnəsi ilə BTC/USD məzənnəsi arasında birtərəfli səbəb əlaqəsi aşkar edilmişdir (Eswara, 2017:17). Tapıntılara görə, səbəb əlaqəsi Çin Yuanından Bitcoin-ə qədərdir və Bitcoin-in dəyərinə müsbət təsir göstərir.

Digər tərəfdən, BTC/USD məzənnəsindən digər məzənnələrə və ya digər məzənnələrdən BTC/USD məzənnəsinə heç bir səbəb əlaqəsi aşkar edilməmişdir.

Təhlil nəticəsində əldə edilən bu tapıntılar Atik və digərlərinin 2018-ci ildə apardığı araşdırmada əldə edilən nəticələrə bənzəyir. Odur ki, Bitcoin-ə sərmayə qoyacaq investorlar Çin yuanındakı dəyişiklikləri nəzərə almalıdırlar.

Nəticə

Təhlil çərçivəsində zaman sıralarının stasionarlığını yoxlamaq üçün tək struktur qırılma göstərən Enhanced Dickey Fuller (ADF) və Zivot-Andrews vahid kök testləri aparılmışdır. Valyutalar arasında struktur fasilələrin mövcudluğu altında kointeqrasiya əlaqəsinin mövcudluğu Qreqori və Hansen testindən istifadə etməklə sınaqdan keçirilmişdir.

Dəyişənlər arasında əlaqənin mövcudluğu və istiqaməti Qrancer Səbəb analizi ilə araşdırılmışdır. ADF və Zivot-Andrews vahid kök testinin nəticələrinə görə, modelə daxil olan dəyişənlərin zaman sıralarının səviyyədə stasionar olduğu müəyyən edilmişdir. 2019 - cu ilin aprel və dekabr aylarında Bitcoin dəyərini kəskin azalması və investorların çaxnaşması bu dövrlərdə BTC-yə olan inamı və tələbi pozdu.

Qreqori-Hansen kointeqrasiya təhlili nəticələri tədqiq edildikdə, BTC/USD məzənnəsi ilə digər valyuta məzənnələri arasında uzunmüddətli kointeqrasiya əlaqəsinin mövcudluğu aşkar edilmişdir. Bu tapıntı Song tərəfindən araşdırmada təqdim edilən tapıntılara bənzəyir. Valyuta məzənnələri və bu uzunmüddətli əlaqənin dərəcəsi Qrancer səbəb-nəticə analizi ilə müəyyən edilmişdir.

Granger səbəbiyyət təhlili nəticələrinə görə, CNY/USD məzənnəsi ilə BTC/USD məzənnəsi arasında birtərəfli səbəb əlaqəsinin mövcudluğu aşkar edilmiş və Çin Yuanından Bitcoin-ə olan səbəb əlaqəsinin dəyərə müsbət təsir etdiyi müəyyən edilmişdir.

Digər tərəfdən, EUR/USD, JPY/USD, GBP/USD, AUD/USD, CAD/USD, CHF/USD və SEK/USD məzənnələrinin BTC/USD məzənnəsinə təsir etmədiyi qənaətinə gəlinib.

Tədqiqatın Bitcoin-ə təsir etdiyi düşünülməli fərqli valyuta məzənnələrinin daxil edilməsi, fərqli ekonometrik analizlərlə dəstəklənməsi və Bitcoin-in digər kriptovalyutalarla müqayisəsi ilə inkişaf etdirilə biləcəyi nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Bourı, E., Azzı, G. Ve Syhrberg, A. H. (2021), "On the Returnvolatility Relationship in the Bitcoin Market Around the Price Economics Discussion Papers, 41, Kiel Institute for the World Economy. <http://www.economicsejournal.org/economics/discussionpapers/2016-41>, 344 p.
2. Charemza, W. W. ve Deadman, D. F. (2019), *New Directions in Econometric Practice UK: Edward Elgar Publishing*.
3. Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (2019), "Distribution of the Estimators For An Autoregressive Time Series With A Unit Root", *Journal of American Statistical Association*, 74, 276 p.
4. Dirican, C. ve Canöz, İ. (2018), "The Cointegration Relationship Between Bitcoin Prices And Major World Stock Indices: An Analysis With ARDL Model Approach", *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 4, 392 p.
5. Dulupçu, M. A., Yiyit, M. ve Genç, A. G. (2017), "Dijital Ekonominin Yükselen Yüzü: Bitcoin'in Değeri İle Bilinirliğı Arasındaki İlişkinin Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 Kayfor15 Özel Sayısı), 258 p.
6. Eswara, M. (2017), "Cryptocurrency Gyration and Bitcoin Volatility", *International Journal of Business and Administration Research Review*, 395 p, <http://www.ijbarr.com/downloads/-1908201732.pdf>

7. Gregory, A. W., Hansen, B.E. 2019), “Residual-Based Tests for Cointegration in Models With Regime Shifts”, Journal of Econometrics, 626 p.
8. Song, Y. (2016), “A Study of Bitcoin Price's Relationship With Local Currency Exchange Rate and Stock Market Index in Emerging Economies Using VECM”, ETD Collection for Fordham University.AAI10246887. <https://fordham.bepress.com/dissertations/AAI10246887>, 409 p.
9. Theodore, L. 2009), The Globalization of Markets, <https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets>.
10. Volosovych, V. (2006), Internatinal Financial Integration, Policies, and Institutions, University of Houston, Houston, 1-7.

Rəyçi: i.ü.f.d. Füzuli Əliyev

Göndərib: 15.05.2022

Qəbul edilib: 18.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/77-82>

Pərvanə Əziz qızı Məmmədova
Bakı şəhəri, 20 saylı Vəkil bürosu
vəkil
parvana_84@yahoo.com

İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNİ ÜÇÜN İNTERNETİN MİLLİ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMI

Xülasə

Məqalədə internetin hazırda aktual olduğu kimi, onun milli hüquqi tənzimlənməsinin vacibliyini vurğulanır. İnternetin milli hüquqi tənzimlənməsi insan hüquqlarının təmini üçün əsasdır. İnternetin milli hədudlarını müəyyən etmək mümkün deyildir. Lakin, daxildə və beynəlxalq çərçivədə hüquqi tənzimlənmə mühümdür. Bu xüsusi normativ aktlarla olmasa da olar. Belə ki, qəbul edilən hüquq normalarında tənzimlədiyi sahələrə görə internetdə, onlayn rejimdə münasibətlərin tənzimlədiyi qeyd edilməlidir. Milli hüquqi tənzimlənmə qlobal dünyada informasiya texnologiyaları sürətlə inkişafına adekvat olmalıdır. Milli hüquq normaları beynəlxalq hüquqi tənzimlənməyə uyğun olmalıdır.

Açar sözlər: internet, insan hüquqları, informasiya texnologiyaları, milli hüquqi tənzimlənmə, milli hədud, qlobal dünya

Parvana Aziz Mammadova

The problem of internet national legal regulation to ensure human rights

Abstract

The article emphasizes the importance of national legal regulation of the Internet, as it is currently actual. National legal regulation of the Internet is the basis for ensuring human rights. It is impossible to determine the national boundaries of the Internet. However, legal regulation at domestic and internationally is important. This may not be the case with special regulations. Thus, it should be noted that the adopted legal norms regulate relations on the Internet, online. National legal regulation must be adequate for the rapid development of information technology in the global world. National legal norms must be compatible with international legal regulation.

Key words: internet, human rights, information technology, national regulation, national boundary, global world

Giriş

İnternet - informasiya cəmiyyətində müasir ünsiyyət modeli, çoxaspektli fenomen, gündəlik fəaliyyətində mühüm əlaqə faktorudur. İnternet ünsiyyətin və insan fəaliyyətinin milli hədudlarını aşaraq qlobal dünyaya çatımlılığını təmin edir. Cəmiyyətin inkişaf dinamikası artdıqca mütənasib olaraq informasiya texnologiyaları da inkişaf edir. Həmin inkişaf özlüyündə müxtəlif sahələrin təkmilləşməsinə, müasirləşməsinə, hətta yenilərinin yaranmasına şərait yaradır.

İnformasiya cəmiyyətinin fundamental əsasları olan 1948-ci ildə qəbul edilmiş "Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi"nin 19-cu maddəsində qeyd olunur: "Hər bir insan əqidə azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir: bu hüquqa maneəsiz olaraq öz əqidəsində qalmaq azadlığı və istənilən vasitələrlə və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, informasiya və ideyalar axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığı daxildir" (1).

1948-ci ildə informasiya cəmiyyətindən söhbət getməsə də və bu kimi hüquqlar tanınsa da onların reallaşdırılması imkanları informasiya cəmiyyətinin verdiyi imkanlardan zəif idi. Təbii ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı nəticəsində insan hüquqlarının qorunması üçün yeni texnoloji imkanlar meydana gəldi ki, nəticədə də bu hüquqların tətbiqi üçün real mühit formalaşdı. Bu cəmiyyətin əsas məqsədi İKT-ni tətbiq etməklə, vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin siyasi fəaliyyətində fəal iştirakını təmin etməyə yönəldilib. Bu da elektron demokratiya anlayışını əks etdirir. Elektron demokratiyada dövlət, siyasi partiyalar və vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən ictimai

qurumlar vətəndaşların informasiyaya çıxışını, kommunikasiya tələblərini, xidmətlərlə təminatını və iştirak səviyyəsini artırmaq üçün internet texnologiyalarını tətbiq edir (Qaraqızı, 2013: 9).

2020-ci ildə başlayan Pandemiya dövründə Covid 19 infeksiyası ilə mübarizə zamanında iş, təhsil, idarəetmə, ticarət, konsultasiya, və sair demək olar ki, həyatımızın əksər sahəsi onlayn rejimdə fəaliyyət göstərdi. İnsan həyatını, sağlamlığını qorumaq məqsədi ilə proseslərin onlayn aparılması vacib oldu. Hüquq və azadlıqlarda mövcud vəziyyətlə bağlı olaraq məhdudlaşma olsa da, internet onların həyata keçirilməsinə imkan yaradı. Hazırkı postpandemiya dövründə də gəlinən nəticə ondan ibarətdir ki, informasiya texnologiyaları həyatımızın hər bir sahəsində tətbiq edilməlidir. Onlayn rejimdə fəaliyyət göstərmək pandemiya dövründə qaçınılmaz olduğu kimi, bunun mümkünlüyü və səmərəliliyi də öz təsdiqini tapdı. Onlayn rejimin mövcudluq şərti isə internetdir.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Üzv Dövlətlərə İnternet istifadəçiləri üçün İnsan Hüquqları Bələdçisinə dair Təvsiyəsində deyilir ki, "İnternetin ictimai xidmət dəyəri var. İnsanlar, dövlət orqanları və özəl şirkətlər öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün İnternetə etibar edir və onların İnternet xidmətlərinin əlçatan olmasına, ayrı-seçkiliyə yol verilmədən təmin edilməsinə, sərfəli, təhlükəsiz, etibarlı və davamlı olmasına dair qanuni gözləntiləri olur. Bundan əlavə, İnternetdən istifadə zamanı heç bir kəs öz insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının təmin edilməsində qanunsuz, zəruri olmayan və ya qeyri-proporsional müdaxiləyə məruz qalmamalıdır. İnternet dövlət tərəfindən təmin edilməli olan ayrılmaz insan hüquqlarından biri kimi nəzərdə tutulur, çünki özü azadlıq hüququnun həyata keçirilməsini təmin edir. İnsan hüquqlarına hörmət etmək, onları qorumaq və təbliğ etmək öhdəlikləri Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 1-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Ona əsasən Dövlətlər onların yurisdiksiyasında olan hər kəsin Konvensiyada müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etməlidirlər. Bu, qeyri-dövlət iştirakçıları tərəfindən insan hüquqları pozuntularının baş verməsinə qarşı müdafiəni əhatə edir və səmərəli qanunvericilik və tədbirlər vasitəsilə pozuntuların qarşısını almaq, araşdırmaq, cəzalandırmaq və təzminat ödəmək üçün müvafiq addımların atılmasını tələb edir (3).

Dövlətimizin ali məqsədi - insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsidir. Qeyd edilən məqsədə nail olmaq üçün ilk növbədə diqqətin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmiş insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəldilməsi zəruridir.

Azərbaycanın qanunvericilik bazası internetdə insanların hüquqlarının bərabər şəkildə təmin olunmasını mümkün edən mühit formalaşdırır. Xarici mütəxəssislər də bildirirlər ki, Azərbaycan insan hüquqlarının qorunması sahəsində çox fəaldır və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsindən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirir. Eyni zamanda, Azərbaycanda azad mətbuatın fəaliyyət göstərməsi, söz və fikir azadlığının təmin olunması, sürətli internetə çıxış imkanlarının yaradılması, sərbəst toplaşmaq hüququ insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin tərkib hissəsi kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İnsan hüquqlarının təmini internetin, informasiya texnologiyalarının təsirlərindən, təhdidlərindən qorumağı təmin etməyi də özündə ehtiva edir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqları onlayn olduğu kimi, onlayn rejimdə bərabər tətbiqi təmin edilməlidir. İnsanların isə internetin hüquqi tənzimlənməsində narahatlığı senzuraların tətbiqidir. Hətta buna görə də hüquqlarının məhdudlaşacağından da narahatlıq keçirənlər də var. Lakin qəbul ediləməlidir ki, tənzimlənməyən sahədə xaos qaçınılmazdır. Azadlıqlarımızın hüdudu digər şəxsin hüquqlarını başlanğıcıdır. Hədsiz sərbəstlik çoxsaylı pozuntuya gətirir. Buna görə də tənzimlənmə elə milli hüquq səviyyəsindən başlanmalıdır. Bu həmçinin özündə hüquq münasibətlərindən irəli gələn məsələlərin tənzimlənməsinə bir növ nəzarəti təmin edir.

Əgər nəzarətin birinci funksiyası hüquqpozma faktının aşkar olunmasıdırsa, onun ikinci funksiyası hüquq pozucusunu beynəlxalq hüquqi göstərişlərə riayət etməyə məcbur edən qüvvəyə malik olmasıdır. Nəzarətin iki növü fərqləndirilir: milli və beynəlxalq nəzarət. İnformasiya vasitələrinin inkişafı ona gətirib çıxarmışdır ki, beynəlxalq hüquqpozma hallarının gizlədilməsi, demək olar ki, artıq mümkün deyildir. Nəticədə nəzarətin çəkindirmə təsiri daha da artmış olur, nəzarətin həyata keçirilməsi üçün müvafiq şərait yaradan qarşılıqlı inamın möhkəmlənməsi baş verir (Əliyev, 2007: 127).

Bütün texnologiyalar arasında ən unikalı internet hesab oluna bilər. İnternetin unikallığı ondan ibarətdir ki, heç kəsin mülkiyyəti deyildir. Ona görə də bu global şəbəkənin mərkəzləşdirilmiş

tənzimləmə və nəzarət metodları mövcud deyil. Buna görə də informasiya təhlükəsizliyi, intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması, informasiyaya çatımlılıq və onlardan istifadə, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, söz azadlığının təmini, kiberməkanda şəxslərin şərəf və ləyaqətinin mühafizəsi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin zərərli informasiyalardan qorunması, kompüter cinayətkarlığı ilə mübarizə sisteminin yaradılması hazırda xüsusi aktuallıq kəsb edir. Cəmiyyətin təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən biri kimi informasiya təhlükəsizliyinin və insan hüquqlarının qorunması vəzifələrinin həyata keçirilməsi informasiyanın konfidensiallığı, tamlığı və əlverişliliyi ilə sıx bağlıdır.

Avropa İttifaqı Komissiyasının sədri Ursula fon der Leyen deyir: "İnternet tarixdə heç vaxt olmadığı kimi bəşəriyyəti bir araya gətirdi. Bu gün ilk dəfə olaraq dünyanın hər yerindən həmfikir ölkələr internetin gələcəyi ilə bağlı ortaq baxışlarını ortaya qoyurlar ki, bu da bizim həqiqi oflayn rejimdə qoruduğumuz dəyərlərin də onlayn şəkildə qorunduğuna əmin olmaq, İnterneti təhlükəsiz etmək, hər kəs üçün yer və etibarlı məkan, İnternetin fərdi azadlığımıza xidmət etməsini təmin etmək üçündür. Çünki internetin gələcəyi həm də demokratiyanın, bəşəriyyətin gələcəyidir" (5).

Qeyd edilənlərə əsasən internet qlobal şəbəkə kimi insanların arasında münasibətlərin yaranmasına zəmin, hüquq və azadlıqların təmini vasitəsi olduğu üçün sivil və faydalı məqsəd daşıyır. Bununla da belə mənfi məqsədlər üçün sui-istifadə halları da mümkündür. Buna görə də internet məkanında hüquqi öhdəlik və məsuliyyət məsələsinin tənzimlənməsi vacibdir. Mənfi nəticələrlə bağlı ilk problem İnternet anlayışına dair vahid konsepsiyasının formalaşdırılmamasıdır. Hal-hazırda "İnternet" anlayışının vahid ifadəsi olmadığından İnternetin tam olaraq nə hesab edilməli olduğuna, haradan başlayıb harada bitməsinə bəzi maneələr yaradır. Növbəti məsələ internetin tənzimlənməsi obyektinin yaradılmasıdır. Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, "İnternet" anlayışının aydın vahid ifadəsi olmadığına, bütün hüquq münasibətləri ilə əlaqəli olduğuna görə konkret obyekt müəyyən etmək qeyri-mümkündür.

Doktrinada deyilir ki, İnternet hər hansı istifadəçi, subyekt tərəfindən (istehlakçılar) öz maraqlarının, hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməklə, müxtəlif sahələrdə elektron əməliyyatları həyata keçirmək məqsədilə, bir-biri ilə əlaqəli rabitə şəbəkələri vasitəsilə qeyri-məhdud məkanda rəqəmsal formada məlumatın (informasiyanın) dövriyyəsinə və informasiya resursu mübadiləsinin həyata keçirilməsini təmin edən davamlı informasiya-kommunikasiya prosesi sferasıdır (Baçilo, 2011: 335).

İnternet mühiti – sadəcə, bir-biri ilə əlaqədə olan kompüterlər və kompüter şəbəkələri demək deyil, həm də bu mühitdə qarşılıqlı əlaqədə olan insanlar, onların fəaliyyətinin məhsulu olan məlumatlar, veb-səhifələr, kataloqlar, naviqasiya marşrutları, kompüter viruslarından və s. ibarətdir. İnternet qlobal informasiya məkanının, cəmiyyətinin ən mühüm atributu və əsas təkanverici qüvvəsidir (Əliquliyev, Mahmudov, 2012:42). Beləliklə, internetə verilən müxtəlif anlayışlar onun beynəlxalq və milli hüquqda olan leqal anlayışının müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Səyyad Məcidli qeyd edir: "İnternet insanların gündəlik şəxsi həyatı ilə sıx bağlı bir məkan olduğu üçün burada hüquqi tənzimləmə, xüsusilə, vacibdir. Şəxsi həyat hüququ geniş anlayış olmaqla, müasir beynəlxalq hüquqla tanınmış fundamental haqlardan ən önəmlisi hesab edilir. Kiber-məkan kontekstində şərəf, ləyaqət, reputasiya, işgüzar nüfuz və ümumiyyətlə, şəxsi həyatın mühafizəsi Avropa hüququnda və milli qanunvericilikdə, eləcə də, doktrinal mənbələrdə kifayət qədər mübahisəli məsələlərdəndir. Əlbəttə, internet təkcə informasiya mühiti deyil, həm də hər kəsin özünüifadə və hamıya aid olan kommunikasiya vasitəsidir. İnternet çoxdan və əsaslı surətdə fərqli baxışları ifadə edən tribunaya çevrilmiş, burada insanlar öz fikirlərini, mövqelərini bildirmək üçün şəxsi gündəliklərini, bloqlarını yaradır, müxtəlif maraq dairələrinə görə forumların iştirakçılıqlarına çevrilirlər. İnfomasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə MySpace, Flickr, eBoy, Facebook, Instagram kimi sosial şəbəkə sistemlərinin təklif etdikləri imkanların genişliyi, bunların istifadəçilərinin sayının sürətlə artması buraya qanuni müdaxilələri və hüquqlar arasında balans yaratma fəaliyyətini aktual edir" (Məcidli, 2015: 42).

Onlayn məkan, şəbəkə, rabitə, media, informasiya texnologiyası vasitəsi, informasiya-kommunikasiya şəbəkəsi kimi İnternetin özü deyil, onun həyata keçirilməsi üçün platformaya çevrildiyi əlaqələr hüquqi tənzimlənməlidir.

İnternetin hüquqi tənzimlənməsinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. İnternetin tənzimlənməsi çərçivəsində istənilən məsələyə həm də bu cür yanaşılır: könə "real" yanaşma və yeni "kiber" yanaşma. Köhnə "real" yanaşmanın tərəfdarları göstərilir ki, İnternet idarəetmə sahəsinə yeni heç nə gətirməyib. İnternet, tənzimləmə baxımından, öz sələflərindən – teleqrafdan, telefondan, yaxud radiodan

fərqlənməyən növbəti texniki qurğudur. Məsələn, hüquqi aspekt üzrə olan diskussiyalarda bu yanaşmanın tərəfdarları göstərilir ki, mövcud qanunlar kiçik düzəlişlər edilməklə İnternetə də tətbiq edilə bilər. Belə ki, İnternet insanlar arasındakı kommunikasiyalarla bağlıdır, bu texnologiya telefondan, yaxud teleqrafından fərqlənmir, ona görə də istənilən digər kommunikasiya vasitəsi kimi tənzimləyə bilər. İqtisadiyyat sahəsində bu yanaşmanın tərəfdarları iddia edirlər ki, adi və e-kommersiya arasında fərq yoxdur. Ona görə də onlar e-kommersiyanın xüsusi olaraq hüquqi tənzimlənməsinə ehtiyac olmadığını deyirlər. Yeni “kiber” yanaşmanın tərəfdarları isə göstərilir ki, İnternet bütün əvvəlki texnologiyalarla müqayisədə tamamilə yeni texnologiyadır. Ona görə də hesab edirlər ki, İnternet prinsipə yeni tənzimləmə tələb edir. Bu yanaşma İnternetin fəaliyyətə başladığı ilk illərdə xüsusilə populyar idi. Hətta ümidlər var idi ki, İnternetin idarə edilməsinin yenilikçi üsulu – “hərtərəfli anlaşma və işləyən kod” (rough consensus and running code) – insan fəaliyyətinin digər sahələrində də model tənzimlənməyə çevrilə bilər. Yeni “kiber” yanaşmanın əsas müzakiməsi ondan ibarətdir ki, İnternet bizim sosial və siyasi gerçəkliyimizi suveren dövlətlər məkanından ayırır. Kiberməkan gerçək dünyadan fərqlənir, ona görə də başqa idarəetmə forması tələb edir. “Kiber” yanaşmanın tərəfdarları hüquq sahəsinə müraciət edərək, iddia edirlər ki, yurisdiksiyaya, cinayətkarlığa və müqavilələrin bağlanmasına aid olan mövcud qanunlar İnternetə tətbiq edilə bilməz, ona görə də yeni qanunlar qəbul edilməlidir. Hər iki yanaşmada tutarlı əsaslar olsa da, “real” hüquq həm nəzəriyyədə, həm də praktikada dominantlıq edir. Daha çox yayılmış fikrə görə, mövcud qanunvericiliyin böyük hissəsi İnternetə tətbiq edilə bilər (Mahmudov, 2011: 49-50).

İnternetin hüquqi tənzimlənməsi üçün beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin görülməsi üçün təşəbbüslər irəli sürülür. İnternet coğrafi sərhədlərə əsaslanan beynəlxalq hüquq normalarını və milli qanunları gücsüz vəziyyətə gətirir. İnternet texnologiyalarının imkanları hesabına formalaşan onlayn rejimdə yaranan münasibətləri real dünya qanunları ilə idarə etmək xeyli çətinləşir və bəzi hallarda hətta mümkün olmur. Hər bir dövlət, hər bir millət onlayn məkanda, internetdə öz milli-mənəvi dəyərləri ilə birlikdə təmsil olunmaq istəyir. İnternetdə isə bütün tərəflərin maraqlarının təmin olunduğu ortaq nöqtələrin tapılması asan məsələ deyil. Ona görə də ənənəvi milli və beynəlxalq hüquq sistemləri də İnternetin gətirdiyi reallıqları tənzimləməkdə çətinlik çəkir.

İnternetin tənzimlənməsi üçün Avropa Şurasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 28 may 2003-cü ildə qəbul edilmiş “İnternetdə kommunikasiya azadlığı haqqında” Bəyannaməsində yeddi prinsip əks olunmuşdur. Bu prinsiplərə aiddir: İnternet məzmun qaydaları (yayılması qadağan edilən informasiyanın yerləşdirilməsinə yol verməməsi), özünü-tənzimləmə və birgə tənzimləmə (istifadəçilərin özü tərəfindən tənzimlənmə, şəbəkə etiketi), dövlət nəzarətinin olmaması (internetdə informasiyanın və başqa kommunikasiya növlərinin ictimai əylətiliyini ümumi blok qoymaqla və ya süzgecdən keçirməklə inkar etməmək), İnformasiya cəmiyyətində fərdlərin iştirakına maneələrin aradan qaldırılması, xidmət sahələrinin internetlə təmin olunma azadlığı, provayder xidmətlərinin internet materiallarının məzmunu ilə bağlı məhdud məsuliyyəti, anonimlik (ifadə azadlığının sərbəst həyata keçirilməsi, şəxsi həyatın açıqlanmaması). İnternetin tənzimlənməsi onun idarə edilməsi üçün müəyyən olunsun da, məqsəd şəbəkədə əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir (10).

Göründüyü kimi, internetdə insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin rahatlığı, mümkünlüyü, üstünlüyü ilə yanaşı fundamental hüquqların pozulması təhlükəsi mövcuddur. İnternetdə insan hüquqları arasında balansın gözlənilməsi, informasiya azadlığı ilə şəxsi həyat hüququnun qorunması, bir şəxsin azadlığının digərinin hüquqlarını pozmaması naminə dövlətin hüquq normaları vasitəsi ilə bu məkana qanuni müdaxiləsi zəruridir. Milli hüquqi tənzimləmənin qarşısında duran əsas “maneə” internetin transsərhəd olmasıdır. Həqiqətən də, internetlə bağlı hüquqi münasibətlər “ekstramilli” xarakter daşıyır. Milli hüquq normalarının başqa dövlətlərin qanunvericiliyi ilə əlaqəsi nəzərə alınmadan belə hüquq münasibətlərinə tətbiqi səmərəsiz ola bilər.

İnternetin hüquqi tənzimlənməsi barədə qeyd edən Əmir Əliyev belə bildirir: internetin virtual xarakterini nəzərə alaraq, onun tək hüquqi deyil, geniş-aspektli tənzimlənmə mexanizmi elmi ədəbiyyatda daim müzakirə obyektinə olmuşdur. Həm beynəlxalq, həm də milli hüquq sistemlərində “virtual” xarakterli internet daim “real” xarakterli normativ tənzimlənməyə məruz qalmışdır ki, bunun özü ayrıca mübahisə predmetinə çevrilmişdir. İnternetin lokal səviyyədə deyil, qlobal miqyasını əsas götürərək qeyd edə bilərik ki, hüquq sahələri arasında beynəlxalq hüquq və ya beynəlxalq insan

hüquqları virtual məkanın tənzimlənməsi üçün daha əlverişlidir. Lakin bu, milli hüquqi tənzimlənməni istisna etməməlidir. Sadəcə olaraq, ikincinin beynəlxalq normalarla uzlaşdırılması tənzimlənmənin uğuruna təsir göstərən başlıca faktor rolunu oynayır. Məhz belə hüquqi tənzimlənmənin nəticəsi olaraq, yeni bir hüquq sahəsi – internet hüququ meydana gəlmişdir. Müxtəlif konfrans və seminarların nəticəsi olaraq, internetdən istifadə qaydaları və etik şərtlər barədə müxtəlif maarifləndirici materialların nəşrinə geniş yer verilir ki, bunlar hüquqi əsası olmadığı üçün ümumməcburi xarakterə malik deyil. Ona görə də fikrimizcə, sırf internetdən istifadə ilə bağlı qaydaları müəyyənləşdirən normaların qəbul olunmasına, həmin normaların beynəlxalq hüquq tərəfindən bəyan olunmuş prinsiplərlə uzlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Ümid edirik ki, gələcəkdə qəbul olunacaq İnformasiya Məcəlləsində bütün bu məsələlər öz həllini tapacaqdır (Əliyev, 2019:377,381).

Akademik Rasim Əliyev qeyd edir ki, internet istifadəçilərinin istehlak hüquqlarını qorumaq məqsədi ilə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, “provayder-istifadəçi” münasibətlərinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazasının gücləndirilməsinə ehtiyac yaranmışdır (12).

İnternetin qlobal xüsusiyyətini nəzərə alaraq, müəlliflərin rəqəmsal hüquqlarına münasibətdə milli qanunvericiliklərin unifikasiyasının təmin edilməsi vacibdir. Məlum olduğu kimi, müxtəlif ölkələrin intellektual mülkiyyət hüququ ilə bağlı qanunvericiliklərinin unifikasiya edilməsinin ən effektiv vasitəsi beynəlxalq konvensiyalardır. Qlobal xüsusiyyətə malik olan İnternetə münasibətdə unifikasiyanın həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Əliyev, Mahmudov, 2015:5-6).

Hüquqi tənzimlənmə olmadan isə bu məkanın normal koordinasiyası mümkün deyildir. Lakin hazırda heç bir ölkədə konkret internet qanunvericiliyi yoxdur. Mövcud normativ aktlar şəbəkənin xüsusi fəaliyyət aspektlərini tənzimləyir. İnternetdən istifadə və onun nəticələri ilə bağlı tənzimlənməyə dair milli hüquq normalarına və tənzimlənmə məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası; “Media haqqında”; “Məlumat azadlığı haqqında”; “Fərdi məlumatlar haqqında”; “İnformasiya əldə etmək haqqında”; “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”; Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi; Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi və sair misal göstərmək olar. Milli hüquq normaları tənzim etdiyi münasibətlərə dair internetdə insan hüquqlarının təmini üçün müddəalar nəzərdə tutulmalıdır.

Nəticə

İnternetdə hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün milli hüquq normaları, yeni qanunlar, dövlət proqramları, inkişaf konsepsiyaları qəbul edilir. İnternetlə bağlı təcrübə nəzəriyyəni, hüquqi tətbiqetməni qabaqlayır. İnternetdə fəaliyyətin müxtəlif aspektləri üzrə beynəlxalq müqavilələrin işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi yolu ilə milli qanunvericiliyin uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Bu da İnternetə dair milli hüquq sistemlərinin uyğunlaşdırılması, yaxınlaşması prosesinə əlavə təkan verir. İnternet sahəsində münasibətlərin milli hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsip və normalarına uyğun olmalıdır. Bu onların üzvi bağlılığından irəli gəlir. İnternetin milli hüquqi tənzimlənməsi insan hüquqlarının təmini və tətbiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
2. Qaraqızı, U. (2013). İnformasiya cəmiyyətində insan hüquqları, “Ekspress” qəzeti, (2013, 05 iyun) Bakı.
3. <https://rm.coe.int/guide-to-human-rights-for-internet-users-cm-rec-2014-6-in-azerbaijani-/168074c3a4>.
4. Əliyev, Ə. (2007), Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri, Bakı: Bakı Universiteti.
5. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2695.
6. Baçilo, İ. (2011), İnformacionnoe pravo: Uçebnik, Moskva: Yurayt.
7. Əliyev, R., Mahmudov R., 2012. “İnternetin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və təsir imkanlarına dair bəzi baxışlar”, İnformasiya cəmiyyəti problemləri jurnalı, №1, Bakı.
8. Məcidli, S. (2015), İnternet hüququ və etikası, Bakı: S.T.Məcidli-2015

9. Mahmudov R. (2011) İnternetin tənzimlənməsi metodlarının bəzi aspektləri haqqında. “İnformasiya cəmiyyəti problemləri”, №1, Bakı
10. Declaration on freedom of communication on the Internet. / Adopted by the Committee of Ministers on 28 May 2003 at the 840th meeting of the Ministers’ Deputies. <http://www.osce.org/fom/31507>
11. Əliyev, Ə. (2019), İnformasiya hüququ, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.
12. <https://modern.az/az/news/239278>
13. Əliquliyev, R. Mahmudov, R. (2015), “İnformasiya cəmiyyətində intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması problemləri”, İnformasiya cəmiyyəti problemləri jurnalı, №2, Bakı.

Rəyçi: h.ü.e. d. Əmir Əliyev

Göndərib: 16.05.2022

Qəbul edilib: 19.06.2022

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/10/83-86>

Aytən Tarzan qızı Həsənova
Bakı Mühəndislik Universiteti
magistrant
ahesenova10@std.beu.edu.az

**SÜNİ İNTELLEKT, DƏRİN ÖYRƏNMƏ VƏ MAŞIN ÖYRƏNMƏ MALİYYƏ
MƏLUMATLARI ELMİNİN YARANMASINDA ƏSAS TƏKANVERİCİ AMİL KİMİ**

Xülasə

Dördüncü sənaye inqilabı Süni intellektlə əlaqəlidir. Süni intellekt insan zəkasını üstələyən bəşəri nəaliyyətdir, maşınlar insan qabiliyyətlərini təqlid edir, kompyuter elminin universal sahələrindən biridir. Süni zəkaya sahib olan maşınlar insan kimi davranma bacarıqlarına sahibdir. İstifadə və əhatə dairəsi barədə şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevrilmişdir. Biznes sektorunda ağıllı maşınlar istehsal edən şirkətlər inqilab edir.

Süni intellekt insan beyninin koqnitiv funksiyalarının öyrənilməsi, maşın və sistemdə təkrarlandığı kompyuter elmi sahəsidir. Kompyuter elmi, Süni intellekt olmadan "problemləri birmənalı şəkildə, siyahının çeşidlənməsi kimi addım-addım həll edə bilən alqoritmlər yaratmaqdan ibarət idi." Süni intellekt rəqəmsal texnologiyaları idarə etmək, müştəri təcrübəsi əsasında fərdiləşdirilmiş xidmət göstərmək, böyük məlumatlar əsasında şəffaf və dəqiq qərar qəbul etmək üçün qurulur. Turing Testi kompyuterin insan kimi düşünə bilib-bilmədiyini müəyyən etmək üçün sorğu üsuludur, maşının intellektini yoxlayır.

Açar sözlər: süni intellekt, dərin öyrənmə, maşın öyrənmə, maliyyə məlumatları, kompyuter elmi

Ayten Tarzan Hasanova

**Artificial intelligence, deep learning and machine learning as a main increasing
factor in the establishment of financial information science**

Abstract

The fourth industrial revolution is associated with artificial intelligence. Artificial intelligence is a human achievement that surpasses human intelligence, imitates human abilities in machines, and is one of the universal fields of computer science. Machines with artificial intelligence have the ability to act like humans. There is no need to comment on usage and coverage. It has become a part of our daily lives. Companies that make smart cars are revolutionizing the business sector.

Artificial intelligence is a field of computer science in which the cognitive functions of the human brain are studied and replicated in machines and systems. Computer science, without artificial intelligence, "consisted of creating algorithms that could solve problems unambiguously, step by step, such as sorting lists." Artificial intelligence is built to manage digital technologies, provide personalized service based on customer experience, and make transparent and accurate decisions based on big data. The Turing Test is a method of inquiry to determine whether a computer can think like a human, testing the machine's intelligence.

Key words: artificial intelligence, deep learning, machine learning, financial information, computer science

Giriş

Süni intellekt (AI-Artificial Intelligence) 2 sözdən ibarətdir: Süni “insan tərəfindən yaradılmış”, intellekt “düşüncə gücünü” ifadə edir, AI “insan tərəfindən yaradılmış düşüncə gücü” deməkdir. “Bu, insan kimi davranan, insanlar kimi düşünən və qərar qəbul edə bilən ağıllı maşınlar yarada biləcəyimiz kompyuter elminin bir sahəsidir”. Təmali riyaziyyat əsasında qoyulmuşdur, problemləri həll etmək üçün alqoritmik metodlar vazgeçilməzdir, daha çox Python dilindən istifadə olunur.

Süni intellektin əsas sahələri: Machine Learning (Maşın Öyrənmə), Neural Networks (Neyron Şəbəkələri), Computer Vision (Kompyuter Görmə), Natural Language Processing (Təbii dil emalı), Expert System (Mütəxəssis sistemləri), Fuzzy Logic(Qeyri səliss məntiq) və s.

1943-1952-ci illər AI-in yetişməsi dövrü hesab edilir. “Journal of Mathematical Biophysics” jurnalında riyaziyyatçılar Walter Pitts və Warren S.McCulloch “Sınır Fəaliyyətində İdeyaların Məntiqi Hesablanması” əsərini nəşr etdilər. Əsərdə sadə məntiqi funksiyalar ilə insan neyronlarının davranışını izah etmişlər. Riyaziyyatçı Alan Turing “Hesablama Maşınları və Kəşfiyyat” kitabını nəşr etmişdir (Turing testi maşının ağıllı davranış qabiliyyəti yoxlayır).

1952-1956-cı illər AI-in doğulması dövrü hesab edilir. 1955-ci ildə J.C Shaw, Herbert Simon və Allen Newel tərəfindən ilk AI proqramı (“Logic Theorist” adı altında) hazırlamışdır. “Süni intellekt” terminini ilk dəfə 1956-cı ildə John Mc Carthy “Dartmouth College”-də ilk AI konfransında istifadə etmişdir. AI akademik sahə olaraq qəbul edildi (Akerlof, 2009:45).

1956-1974-cü illər “Qızıl illər”- erkən həvəs dövrü. Yüksək səviyyəli LIPS, COBOL, FORTRAN dilləri ixtira edildikdən sonra, tədqiqatçıların süni intellektə marağı artdı və riyazi problemlərin həlli üçün alqoritmlər hazırladılar. 1966-cı ildə Kompyuter alimi Joseph Weizenbaum “Eliza” adlı ilk chatbot-u yaratdı. 1967-ci ildə Frank Rosenblatt “Mark 1 Perceptron” kompyuterini (BNN-bioloji neyron şəbəkəsinə əsaslanan, daha sonra sınaq - səhv üsulu ilə öyrənmədə istifadə olunan) yaratdı. 1972-ci ildə ilk dəfə ağıllı insanabənzər robot (Yaponiya “WABOT-1”) yaradıldı.

1980-1987-ci illər AI-də boom dövrü. AI-də 1974-1980-ci illəri əhatə edən “Qış dövrü” başa çatdıqdan sonra Hökumətlər iqtisadiyyat üçün AI sistemlərinin faydalı olacağını görməyə başladı. İnsan beyni maşınlarda qərar qəbulu üçün proqramlaşdırılmışdır. Problemi anlayıb, ən yaxşı həlli tapmaq üçün alqoritmlərdən (neyron şəbəkələrindən istifadə edən) istifadə olunmuşdur.

1987-1993-cü illər AI Winter : 1988-ci ilin sonunda IBM 2 dilli (ingilis- fransız) tərcümə proqramı yaratdı. AI və ML sahəsində irəliləyiş oldu. 1989-cu ildə Yann LeCun “əlyazma poçt kodlarını tanıyan” geri yayılma alqoritmi yaratdı.

1993-2011-ci illər Ağıllı agentlərin yaradılması: 1997-ci ildə IBM “Deep Blue” şahmat kompyuterini hazırladı. 2002-ci ildə AI ilk dəfə evlərə daxil oldu “Roomba” tozsoranı yaradıldı. 2006-cı ilə qədər Google, Facebook, Microsoft müştəri davranışlarını anlayıb, təkmilləşdirmək məqsədilə AI alqoritmləri və Data Analytics istifadə etdi.

2011 və sonrakı illərdə Dərin Öyrənmə, Böyük Məlumat inkişaf etdi.

Süni intellektin 4 əsas növü var.

- Reaktiv maşınlar – Süni intellektin ilk mərhələsidir, məhdud imkanlara malikdir, giriş və çıxışlara reaksiya verir, yaddaşı və öyrənmək qabiliyyəti yoxdur.
- Məhdud yaddaş – tarixi məlumatlardan öyrənməyə və məhdud yaddaşa malikdir, chatbotlar, virtual köməkçilər və tətbiqlərin əksəriyyəti aiddir. 2012-ci ildə dərin öyrənmə inqilabının baş verməsi nəticəsində intellekt alqoritmləri və dərin öyrənmə təkmilləşdi.
- Ağıl nəzəriyyəsi
- Özünüdərk etmə

Süni Zəkanın əsas faydaları savaşımlarda, təhlükə iş ortamlarında, qəzalar və təbii fəlakətlər zamanı insan itkisini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Müharibələrdə Süni intellekt əsaslı hərbi robotlar, dronlar, avtomatik silahlardan istifadə müharibənin taleyini həll edir. “II Qarabağ” müharibəsində Azərbaycanın qalib gəlməsində dronlardan, müasir silahlardan istifadənin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Onlayn alış-veriş, çatdırılma, naviqasiya sistemləri, sürücüsüz maşınlar, chatbotlar və s. müasir texnikalardan istifadə gündəlik həyatı asanlaşdırır.

Nəzəri fizik Stephen Hawking, Stuart Russell, Max Tegmark “The Independent”də yazır: “Süni İntellektin (AI) qısa dövrdəki təsiri onu kimin idarə etməsindən asılı olacağı halda, uzun dövrdəki təsiri ümumi olaraq idarə edilib-edilə bilməyəcəyindən asılı qalacaqdır. Hamımız özümüzə faydaları əldə etmə və risklərdən qaçma şanslarımızı artırmaq üçün nələr edə biləcəyimiz sualını verməliyik.” Süni İntellektə bağlı olan suallarla üzləşmək mümkündür.

Süni intellekt - əşyaların interneti (İoT), nanotexnologiya, avtomatlaşdırılmış cihazlar, avtonom nəqliyyat vasitələri, kvant hesablamaları, biotexnologiya kimi müxtəlif sahələrdə istifadə olunan texnoloji nəaliyyətlərin inteqrasiyasıdır.

Süni intellekt inkişaf etdikcə texnologiya sahəsində nəaliyyətlərə səbəb oldu, Maşın Öyrənmənin (Machine Learning -ML) yaranmasına təkan verdi.

Maşın Öyrənməsi (ML - Machine Learning) heç bir göstəriş olmadan məlumat toplamaq üçün proqramlaşdırılmış alqoritmlərdən ibarətdir və Elmi nöqteyi nəzərdən Süni İntellektin bir qoludur (alt hissəsidir). Alqoritmlər proqramlaşdırma dilləri həm də texnikaları üzərində işləyir (İbrahimli, 2017:56).

İnformasiya əsrinin məlumat yağdığına, ML mühərrikidir. Məlumat alimi məlumatların təmizlənməsi, hazırlanması ilə məşğul olur, AutoML isə avtomatlaşdırır, modellər qurur, neyron şəbəkələri yaradır, interfeyslər maşın öyrənməsini tətbiq edir (Remizova, 2021:98).

“Böyük Məlumat və Süni İntellekt Strategiyaları” və “Maşın Öyrənməsi və İnvestisiyaya Alternativ Məlumat Yanaşığı” başlıqlı J.P.Morgan-ın dərc etdiyi hesabatında deyilir: “maşın öyrənməsi bazarların gələcək fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Analitiklər, portfel menecerləri, treyderlər və baş investisiya treyderləri maşın öyrənmə üsulları ilə tanış olmalıdırlar. Əks təqdirdə, onlar geridə qalacaqlar: rüblük qazanc və ÜDM rəqəmləri kimi ənənəvi məlumat mənbələri getdikcə əhəmiyyətsizləşəcək, çünki daha yeni məlumat dəstləri və metodlardan istifadə edən menecerlər onları əvvəlcədən proqnozlaşdırırlar və onların buraxılmasından əvvəl ticarət edə biləcəklər.”

Məlumat əsasında biznes hər yerdə - sensorlarda, web platformalarda, istənilən buludda, internet proqramlarında, müəssisə daxilində modeller yaradıb işlətmək mümkündür.

J.P.Morgan qeyd edir: “Maşınlar xəbər lentlərini və tvitləri tez təhlil etmək, qazanc hesabatlarını emal etmək, veb saytları silmək və bunlarla dərhal ticarət etmək qabiliyyətinə malikdir.”

Maşın Öyrənmənin 3 növü var:

- Nəzarətli Öyrənmə - Problemi anlayıb, həll etməsi üçün etiketli məlumatlar ML modelinə ötürülür. Alqoritm səbəb-nəticə əlaqəsi qurur və problemi həll etmə yolları üçün təkliflər verir.
- Nəzarətsiz Öyrənmə - insan müdaxiləsi olmadan məlumatların oxunaqlı olması üçün maşına alqoritmlər öyrədən ML növüdür.
- Gücləndirici Öyrənmə - sınaq-yanılma metodu ilə yeni vəziyyətləri öyrənir, əlverişli çıxış nəticəsi üçün qərar verilir, sonda rəy verilir (Salahov, 2021:56).

Auto ML mənası avtomatlaşdırılmış maşın öyrənmə deməkdir. Funksiya, model alqoritm seçimi, həmçinin hiperparametrlərin tənzimlənməsi prosesini avtomatlaşdırır. Bu əsas Məlumat elmi platformalarının malik olduğu xüsusiyyətdir. Auto ML imkanları: əksər maşınlar təsnifat və reqressiya problemləri üçün cədvəl məlumatlarını dəstəkləyir, digərləri şəkillər və mətn məlumatlarını həmçinin zaman sıralarının proqnozlaşdırılmasını dəstəkləyir (Jonathan, 2021:41).

Dərin öyrənmə (deep learning) – Maşın öyrənməsinin daha da inkişaf etmiş sahəsidir, düşünce prosesini tətbiq etmək, məlumatları emal etmək üçün alqoritmlərdən istifadə edir. İnsan beynini təqlid edir, sistemə verilənləri qruplaşdırıb, dəqiq proqnoz vermək üçün şərait yaradır. Beyin təbəqələrinin “dərindənliyi” təqlid edən, dərin neyron şəbəkələri əsasında hazırlanmış maşın öyrənmə metodları toplusudur”. Dərin öyrənmədə “dərindənlik” neyron şəbəkəsindəki təbəqələrin dərindənliyinə aiddir (Abbasova, 2017:89).

Ümumi istifadə olunan Neyron şəbəkələrinin növləri: İrəli, Konvolyusiya, Təkrarlanan neyron şəbəkələri.

Üçdən çox təbəqədən ibarət olan neyron şəbəkəsi (girişlər və çıxışlar daxil olacaq) dərin öyrənmə alqoritm hesab edilə bilər.

Dərin öyrənmə yeni sahə hesab edilir. Tarixini isə 1943-c ildə Walter Pitts, Warren McCulloch tərəfindən insan beyninin neyron şəbəkələri əsasında yeni kompyuter modelinin yaratdığı vaxtdan izləmək mümkündür. Düşünce prosesini icra etmək üçün riyaziyyat və alqoritmədən istifadə etdilər.

Dərin öyrənmə Süni intellektin təkamülüdür, yaradıcı idealar inkişafına şərait yaradır. Biznesin gələcəyidir, istehlakçıların rahatlığını düşünür, biznes məhsuldarlığını artırır (Khudiyev,2018:78).

Banklar və maliyyə xidmətləri ticarəti avtomatlaşdırmaq, firılacaqılığı aşkar etmək, riski azaltmaq, investorlara AI/chatbot məsləhətləri vermək üçün dərin öyrənmədən istifadə edir.

Dərin öyrənmə maşın öyrənməsindən işlədiyi məlumat növü, öyrəndiyi üsullarla fərqlənir.

Nəticə

Maşın Öyrənməsi ilə Dərin Öyrənmə arasındakı fərq: Maşın öyrənməsi məlumatları təhlil etmək və şərh etmək, məlumatları öyrənmək və mümkün olan ən yaxşı qərarları qəbul etmək üçün alqoritmlərdən istifadə edir. Dərin öyrənmə “verilənlərdən öyrənə bilən və təkbaşına ağıllı qərarlar qəbul edə bilən” süni neyron şəbəkəsi yaratmaq üçün alqoritmləri bir neçə təbəqəyə təşkil edir.

Forbes-in məlumatına görə, 2020-ci ildə “qlobal süni intellekt həlli bazarı (o cümlədən maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə, təbii dil emalı və s.) 62,35 milyard dollar dəyərində qiymətləndirilir. Araşdırma və Bazarlar hesabatına görə, 2026-cı ilə qədər bazarın dəyərinin 227,5 milyard dollara çatacağı gözlənilir.

Pandemiya səbəbindən istehlakçı vərdişləri kökündən dəyişdi. İnsanlar daha çox onlayn alış alış – veriş edir, smartfonlar vasitəsilə daha çox populyarlıq qazandı. Digər tendensiya isə Bazar araşdırması zamanı fərdiləşmiş dəyər artmasıdır. Məsələn: reklam lövhələrində mesajlar, sosial şəbəkələrdə proqramlar vasitəsilə reklamların hədəfinə çevrilmək mümkündür. “Netflix”, “Amazon Prime” kimi şirkətlər fərdiləşmiş tövsiyələr edir. Fərdiləşdirilmiş məzmun Dərin öyrənmə alqoritmləri sayəsində istehlakçıları öyrənir.

Süni intellekt, maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə neyron şəbəkələri ilə əlaqələndirilir, bir-birini əvəz edə bilir. Mahiyyətə hamısı Süni intellektin tərkib hissəsidir. Neyron şəbəkələri dərin öyrənmə alqoritmlərinin əsasını təşkil edir, dərin öyrənmə maşın öyrənməsinin alt sahəsidir, maşın öyrənməsi Süni intellektin alt sahəsidir.

Ədəbiyyat

1. Khudiyev, N.N. (2018), Insurance. Textbook. Baku, "Cooperation", 417 pages.
2. Balabeyova, N. (2019), International transport operations. Textbook. Baku, "Science and education" -336 pages.
3. Huseynova, A.T. (2021), Financial markets. Textbook for universities, Baku, "AA" Computer Printing Center - 232 pages.
4. Hasanov, R. (2014), Master's dissertation on "Statistical assessment of the level and dynamics of insurance services to the population", <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/-rasad24.pdf>, 98 pages
5. Abbasova, Y.A. (2017), Insurance work. Textbook. Baku, 297 pages
6. Salahov, E.A. (2021), “Theoretical aspects of index insurance in agriculture and application prospects in Azerbaijan”, Agricultural Economics, pp. 21-34
7. İbrahimli, U. (2017), "Cyber-risks and insurance coverage". Risk Analytical Business, № 3, pp. 42-45
8. Akerlof, G. (2009), “The market for “Lemons”: Quality Uncertainty and The Market Mechanism”, Quarterly journal of Economics p 488-450
9. Gruber, Jonathan, (2021), Public Finance and Public Policy, Garayeva.A., Jafarova.N., Omarov, T. Mammadli.M./Jafarli Famil, Baku, “TEAS Press” -806 p.
10. Remizova, İ. (2021), “The Insurance Sector’s Contribution to the Sustainable Development Goals (SDGs)” World Bank Group, volume 28

Rəyçi: i.e.d. Saleh Məmmədov

Göndərib: 18.05.2022

Qəbul edilib: 21.06.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Nüsrət Kamal oğlu İbrahimov Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili	7
Elşən Fəxrəddin oğlu Cəfərli Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə nəqliyyat-logistikasının rolu	11
Semral Bilal oğlu İbadov Təcavüzkarın təslim edilməsinin nəzəri-hüquqi və praktiki aspektləri	16
Səfər Sərdar oğlu Rəfiyev Azərbaycanda sosial turizmin vəziyyəti və inkişafı	21
Roman İdris oğlu Salahov İnvestisiya stimullaşdırılması və ticarətin asanlaşdırılması sahəsində dövlət tədbirlərinin əhəmiyyəti	25
Günəl Hüseyn qızı Vəliyeva Difficulties in teaching aviation vocabulary at higher level education	31
Sara Yashar Aghamaliyeva Role of the international agreements in the implementation of patent rights and access to the medicine	35
Elvin Manaf Isayev Developer of the software as the author of the computer-generated works	39
Turkan Nadir Babazade Harmonizing criminal law provisions of money laundering in the European Union	43
Gülnarə Vilayət qızı Şahmuradova, Tavat Hüseyn qızı Muradlı, Könül Vaqif qızı Mikayılova Dünya ölkələrində və Azərbaycanda erkən uşaqlıq dövrü təhsilinin təşkili	48
Turkan Nadir Babazade Legal problems of combating money laundering in cryptocurrency transactions	55
Həsən Saməddin oğlu Qəhrəmanlı Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri	60
Aysel Asif qız Nəzərova Müstəqillik dövründə Azərbaycan heykəltəraşlığı	64
Ruslan Şahin oğlu Həsənzadə Dövlət idarəçiliyində sosial mediadan istifadə imkanları	68
Günay Samir qızı Kərimli Kriptovalyuta və məzənnələrin əlaqəsi	72
Pərvanə Əziz qızı Məmmədova İnsan hüquqlarının təmini üçün internetin milli hüquqi tənzimlənməsi problemi	77

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Aytən Tarzan qızı Həsənova, Bakı Mühəndislik Universiteti Süni intellekt, dərin öyrənmə və maşın öyrənmə maliyyə məlumatları elminin yaranmasında əsas təkanverici amil kimi	83
--	----

İmzalandı: 27.06.2022
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 11,25 ç.v.
Sifariş: 536

<https://aem.az> saytında çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

